

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 116 (17445)

2007 чылдың
СЕНТЯБРЬ 20,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧУГУЛА ШИИТПИРЛЕР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы сентябрь 18-те болуп эрткен. Орта республика амыдыралына ужур-дузалыг 25 айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Чазак Даргазының дыңнады

Хурал хүн айтырыгларын чугаалажып кирер мурнунда Чазак Даргазы дыңнадыгларын кылган. Өске ажилче шилчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың саңхөө сайыдының албан-хүлээлгезинден Р.С.Баянны хостаар дугайында Чарлыкка ат салганын Шолбан Кара-оол Чазак кежигүннеринге дыңнаткаш, хөй чылдарда Чазакка чедишикинниг ажилдап келгени дээш аңаа өөрүп четтиргенин илереткен. Ол банк ажылынче шилчээн, моон соңгаар Чазак биле харылзажып, үре-түннелдик кады ажилдаарын орта күзээн.

Бир демниг кады ажилдап келгени дээш Чазак кежигүннеринге өөрүп четтиргенинин сестерин Р.С.Баян чугаалаан.

Тыва Республиканың саңхөө сайыдына республиканың саңхөө сайыдының бирги оралакчызына ажилдап турган Юрий Александрович Килижековту томуйлаар дугайында Чарлыкка

атты салганын Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Бойдушту долгандыр хүрээлелдин байдалы

«2006 чылда Тыва Республиканың бойдушту долгандыр турар хүрээлелдин байдалының дугайында» Күрүне илеткелин Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экологияның сайыды Сагаан-оол Долгар кылган. Бо Күрүне илеткели республиканың экология байдалына, аңаа ажил-агый чорудулгазының салдарына, бойдус курлавырларының чаартылгаларына, долгандыр хүрээлелге багай салдарны чедирер чүүлдерни эвээжедир хемчеглерге характеристиканы берип турар деп, илеткелчи эгезинде демдеглээн. Илеткелди белеткээринге күсекчи эрге-чагырганың бойдушту долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының айтырыглары-биле холбаалыг ажилдап турар 20 ажыг федералдыг

болгаш республика организациялары киришкен. Илеткелде республиканың атмосфера агаарының шынарын, суг, чер курлавырларын, дириг амытаннарын, казымал байлактарын, арга-арыг фондузун, экология факторларының чурттакчы чоннун кадынына, экономиканың адырларына чедирип турар салдарын болгаш өске-даа долгандыр турар бойдус хүрээлелдин дугайында хөй ажыктыг солун чүүлдерни кириген.

Шолбан Кара-оол бойдушту долгандыр турар хүрээлелдин дугайында чыл бүрүде кылып турар Күрүне илеткелинин ужур-дузасына доктаагаш, бойдушту долгандыр турар хүрээлел-биле сырый холбаалыг ажилдап турар республиканың ямылары болгаш ведомстволары Күрүне илеткелин эки өөренип көрүп тургаш, аңаа хамаарышкан ажил-чорудулгазын экижидерин, ылаңгыя бойдушту камгалаар, ооң байлактарын ажыктыг, чөптүг ажыглаар хемчеглерни алырын чугулага көргөн.

Күрүне илеткелин Чазак кежигүннери сайгарып көргөш, бадылаан.

Соңгулда комиссияларына дузалаар

РФ-тин Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының, төлээлекчи органның депутаттарының болгаш муниципалдыг тургузулгаларның баштыңнарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер соңгулда комиссияларына дуза чедирериниң дугайында айтырыгны Чазак хуралына чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Салим Кызыл-оол кылган.

2007 чылдың декабрь 2-де Тыва Республиканың девискээринге болур федералдыг болгаш муниципалдыг соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер соңгулда комиссияларына дуза чедирер талазы-биле ТР-ниң Чазааның ажилчын бөлүүн тургускан, ооң составын бадылаан, ажилчын бөлүктү ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит удуртур. Соңгулда комиссияларына кандыг дузаны чедирерин Чазак хуралының хүлээп алган доктаалында тодаргай айтып турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

КУСКУ СЕССИЯ АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

тургузар дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелиниң дугайында айтырыгга Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавыры ямының сайыды С.К.Долгар илеткээн. Мурнуку чылдарда арга-арыгның бойдус курлавырын ажыглаарының чурумун тус черлерниң башкарлыгазы доктаадып турган болгаш бойдус курлавырын чаңгыс аай ажыглаарының чуруму турбаан. 2006 чылда Россия Федерациязының Арга-арыг кодеккизи күш кирип эгелээн болгаш субъектилерге бо айтырыгны Федералдыг хоойлуга дүүштүр чурумчудары негеттинип келген. Аңаа дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа үстүндө ады кирген хоойлу

төлөвилелин ажилдап кылгаш, депутаттарга көөрү-биле кириген. Ында тус черде чурттап турар хамаатыларга ыяш болгаш арга-арыг курлавырларын херегеллеге ажыглаарының чаңгыс аай чурумун доктааткан.

Кирип турар төлөвилелде ыяш белеткээриниң, ооң бүрүзүн, картын алырының, эм үнүштерни, кат аймаан, мөөгүлери болгаш аш-чемге хереглээр өске-даа продукцияны ажыглаарының тодаргай чурумун айтыпкан. Ыяш белеткээринге хамаарыштыр, чижээлээрге, бир өг-бүлө бажың-балгат тудуунга 100 кубометр ыяшты 50 чыл иштинде чаңгыс удаа чөпшээрелди алыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ийги сессиязының бирги хуралы сентябрь 19-та болуп эрткен. Чайгы дыштанылга соонда бир дугаар бо хуралга ниитизи-биле 30 хоойлу төлөвилелдерин сайгарып көргөн. Мурнунда хүлээп алдынган чамдык хоойлуларга өскерилгелер кирир дугайында элээн каш хоойлу төлөвилелдерин чугаалашкан.

«Тыва Республиканың девискээринге хууда ажылгалага ыяш белеткээринге, арга-арыгның аш-чемге хереглээр курлавырына болгаш эм үнүштер чыырынга чурумну болгаш норма-чижекти

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ЧУГЛЕ АГААР-БОЙДУСТАН ХАМААРЖЫР

Сентябрь 15-тин хүнүндө одалга сезону эгелээрин Кызыл хоорайның чурттакчылары кончуг эки билир, ынчалзажок бо хүннерде ол эгелевээн.

Борта кымны-даа буруудадыр арга чок. Бүгү-ле байдал агаар-бойдустан хамааржып турар. Одалга сезону кажан эгелээрин «Кызылдың ЧЭТ» ажык акционер ниитилелдин чиңгине директору Василий Безносюк мынчаар тайылбырлаан:

— Бир эвес дүн-хүннүң ортумак температуразы үш хүн иштинде 8 градус чылыг турар болгаш сооп кел чыдар болза, ынчан чурум езугаар чылыгы бээр. Эрткен понедельникте болгаш вторникте дүн-хүннүң ортумак температуразы 12 градус чылыг турган. Бир эвес Кызыл хоорайның мэриязы чылыгы бээриниң дугайында доктаалды хүлээп алыр болза, агаар-бойдус чеже-даа чылыг турар болза, хоорайга чылыгы бериптер бис. ЧЭТ чылыг сезонун эгелээринге белен.

Ол-ла айтырыг талазы-биле хоорай мэриязының парламента албанының удуртукчузу Элика Давааның биске дыңнатканы болза:

— Агаар медээзиниң берип турары-биле алырга, чылыг ам-даа каш хонуктар иштинде турар. Ынчал кээрге, чылыгы хоорай-жыларга келир неделяда бериптип болур. Аңаа хамаарыштыр мэрияның доктаалы үнүп кээр.

Хоорайжыларның чылыг дугайында улуг дүвүрзүн ажык чок. ЧЭТ кышка белен, чүгле агаар-бойдустан хамааржыр.

Бистин корр.

САЙГАРЫП ЧУГААЛАЖЫР

Тыва Республиканың Чазааның Онза байдалдарны баш бурунгаар сагындырар болгаш узуткаар база өрттүн айыыл чок чорун хандырар талазы-биле комиссиязы дүүн Чазак Даргазының оралакчызы В.С.Неделлиниң даргалааны-биле ээлчеглиг хуралын эрттирген. Ам-даа өрттер уламчылап турар Тожу, Каа-Хем база Тере-Хөл кожууннарда өрттерниң байдалдарын хынаар ужудуушкун дүүн соңгаарлаттынганындан Тыва Республикага сентябрь 4-те кириген онза байдал чурумун уштурунун айтырыын бөгүн сайгарып көөр. Ажилчын бөлүк өрттерни өөскүп үнген чылдагааннарының баштайгы түңнелдерин үндүрүп, Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың девискээринге онза байдал чурумунун түңнелдериниң дугайында» доктаалының төлөвилелин белеткеп турар.

Интернет медээзи.

(Төңгүзү, Эгези 1-зи арында).

Доктаал күүселдезиниң хыналдазы

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 18-те хүлээп алган «Тыва Республикада автомобиль транспортуна озал-ондактың байдалының болгаш орук-транспорт озал-ондаан болдурбас хемчеглер дугайында» доктаалының күүселдезиниң чурк турарының дугайында айтырыгны Чазак кежигүннери сайгарып турда, бо талазы-биле чугаа хуралга шыңгыы болган. Чазак доктаалын күүседире-биле республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа база Иштики херектер ямылары хемчеглерни ажилдап кылгаш, ону боттандылар дээш ажил-чорудулганы күштелдирген. Июль 15-тен август 15-ке чедир орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар айны чарлаан. Бо үениң дургузунда ОШАЧКИ ажилдакчылары 693 орук шимчээшкениниң дүрүмүн хожытканын илереткен, 58 эзирок чолаачыны туткан. Транспорт адырын хынаар талазы-биле федералдык албанның ТР-де күрүне эргелели бо ажилга база киришкен. Ындыг-даа болза, чолаачы-

Тыва Республиканың Чазаанда

ларның орук шимчээшкениниң дүрүмүн хажыдары, транспорт озал-ондаа кызырылбайн турары республикада дүвүрөңчиг болуп артышаанын хуралга демдегледэн. Бо чылдың эрткен сес айларында республикага 188 орук-транспорт озал-ондаа болган, аңаа 89 кижиге амы-тынындан чарылган, эрткен чылдың ол үезинден 10 хуу өскөн. Бичии уругларның озал-ондактан когараары эрткен чылдың ол үезинден тосчус хуу көвүдэн. Чурум үрзэн чолаачыларның дугайында кирген херектерни республиканың эптештирилге судьялары чогуур үезинде сайгарып көрбейн, саададып турарын хуралга Чазак Даргазы шыңгыы шүгүмчүлзэн. Ол ышкыш күрүнениң автоинспекция ажилдакчылары чогуур негелделерге дүүштүр ажилдавайн турарындан эзирок чолаачылар туразында аажылап, орукка хөй озал-ондакты кылып турар. Дыка хөй чолаачылар орук дүрүмүн эки билбес болуп турар, ооң чылдагааны болза, олар өөредилге эртпээн, машина башкараар эргениң шыңзылганын садып алган кижилер болуп турар. Мындык чоруктуң уржундан орук шимчээшкениниң дүрүмүн хажыдары, озал-ондак кылыры көвүдөп орат. Машина башкараар эргениң документизин акша-

лыг кижиге-ле садып турарлар-биле демиселди күштелдирер хемчеглерни алырын хуралга чугула деп санаан. ОШАЧКИ ажилдакчыларының онаашкан херзэнге эхарысалганын бедидери орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраарына кол рольду ойнаар, ындыг болганда, оларның-биле ажилды күштелдирери хүннүң чугула айтырыының бирээзи болу берген.

Шолбан Кара-оол машинаны эзирок башкарып чорааннарга эне шыңгыы хемчеглерин көргүзерин, автотранспорт шимчээшкенинге хамаарылгалыг албан черлери орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң хажыдыышкыннарының, озал-ондактың болуп турарының чылдаганнарының ханы анализин кылгаш, моон соңгаар чүңү кылырының тодаргай хемчеглерин ажилдап кылыры негеттинип келгенин чугаалаан.

Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа сайыды Олег Саая ажил-чорудулганы орук шимчээшкени, транспорт-биле холбаалыг организациялар-биле кады орук-транспортка болуп турары озал-ондактың чылдаганнарының анализин кылырын хуралга аазаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

(Төңгүзү, Эгези 1-зи арында).

Ынчан ол өг-бүле ыяш кескен черге чаа өзүмнерни олуртур талазы-биле ыяш ажил-агыг чери-биле керээни чарган турар ужурулг дээш, өске-даа. Хоойлу төлевилелин депутаттар бирги номчулга-биле хүлээп алганнар.

Арага кылыгыларынга моноплияны тургузар, ону садып-сайгарарының чурумун шыңгырадыр, мурунда турган арагадан эмнээр күш-ажыл профилактикрийлерин катап тургузар талазы-биле Пенза облазының депутаттарының Россия Федерациязының Чазаанга, Күрүне Думазының болгаш Федерация Чөвүлелиниң удуртулганын хүлээп алган кыйгырыын Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Кадык камгалал, социал политика комитеди (даргазы Зоя Сат) деткирин депутаттарга кириген болгаш кыйгырыгны депутаттар деткээн.

Хоойлу төлевилелдеринден аңгыда кадр айтырыын депутаттар база чугаалашкан. Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турган Радислав Баян өске ажилче шилчээни-биле хостаткан турган. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак амгы байдалда, ылаңгыя 2010 чылга чедир Тыва

ва Республиканың экономикактиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Программазын хүлээп алырының болгаш Россия Федерациязының Чазаанга киирериниң чугула үезинде долу эргелиг саң-хөө сайыды негеттинип турарын депутаттарга тайылбырлааш, Тыва Республиканың Чазаа саң-хөө сайыдынга моон мурунда республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызынга ажилдап турган Юрий Александрович Килижековтун кандидатуровизин сүмөлөп турарын дыңнаткаш, депутаттарының талазындан деткирин дилзэн. Ю.А. Килижеков депутаттарының хөй кезиниң деткимчезин алгаш, Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының албан-дужаалынга томуйладырынга чөпшээрелди алган.

Юрий Александрович Килижеков 1964 чылда Хакас Республиканың Абакан хоорайга төрүттүнген, 1990 чылда Уралдың күрүне университетин дооскан, саң-хөө талазы-биле эртемниг. 1991 чылдан 2005 чылга чедир Абакан хоорайга саң-хөө талазы-биле ажилдарга ажилдап турган. 2005 чылдан 2007 чылга чедир «Тыва-торг» ААН-ге директор, а бо чылдың июньда Саң-хөө яамызының бирги оралакчызынга томуйлаткан турган.

Алдын-оол МОНГУШ, УХ ХП-ниң парлалга албаны.

Ажыл-агыгый аян-чоруктуң түңнели-биле

КЕДИЛИГ ҮЕЖЕ БАЗЫМНАР ХЕРЕК

Сентябрь 10-дан 15-ке чедир ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол Кыдатче ажилчин езунуң аян-чоруун кылгаш келген. Чазак Даргазы-биле кады Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.Д.Монгуш, Тыва Республиканың даштыкы экономикактиг харылзаалар талазы-биле агентилелдин директору Е.В. Кара-Сал база чораан. Бо ажилчин аян-чоруктуң кол утказы мындыг.

Тожуда Кызыл-Даштыгга чыдар полиметаллдыг казымал байлакты болбаазырадыр-биле тускай мөөрейни 2003 чылда Кыдаттың «Лунсин» ААН ойнап алган. Ынчангаш 25 чылдарның иштинде бо даг бүдүрүлгези-биле ажилдап турар нитилел ажыктыг казымалды болбаазырадыр эргелиг. Олар маңаа, тайганың тайгазынга даг комбинадын тудуп эгелээрлер. Ажыктыг казымалды алырда ында арга-ыяшты кезип, чок кылгаш, даг даа-биле черни казар апаар. Ооң кадында, комбинат янзы-бүрү хоралыг бүдүмелдерни агаарже, черже үндүрүп, оларның-биле холумактыг хөй хемчээлдиг суг баткаш, хемнерже кирип, Бии-Хемни кирлендирип болур. Шак бо бүгү Тожунуң каас-чараш бойдузунга-даа, ында чурттап-амыдырап турар тус черниң чонунга-даа эгиттинмес когаралды чедирери билдингир. Оон улам, ол бүдүрүлгениң удурткучулары тус черниң чурттакчыларын ажилга хүлээп албас, боттары аңаа ажилдаар деп чугаа база үнүп келген. Байдал шак мындыг улгуг апаарга, Тожунуң чону аңаа удурланып, муң ажыг кижиниң адын салган чагааны ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдун адынга чорутканнар. Чазак Даргазы Ш.Кара-оол баштаан Тываның төлээлериниң бир дугаар сорулгазы — Лунсин «Цзыцин» деп кыдат корпорацияга чагыртып турар болганда, ол улуг бүдүрүлгези — Кыдатта ажыктыг казымалдарны бойдуска кайы хире хамаарылгалыг болбаазырадыр ап турарын көрүп, билип алыр дээни. Бистин делегация Пекин хоорайдан Сямень хоорайже ужул четкеш, оон автоталазы-биле тайга ортузунда турар база-ла полиметаллдар казып, болбаазырадыр турар даг комбинадынга чеде бергеннер. Алдынны-даа, чести-даа казып ап турар черлерде, оларны чуп турар сугну улуг оңгар хөөлбекче

аксып каан. Хирлиг суг оон кайнаар-даа акпас. Ооң турнуң кезин күштүг насостар-биле үндүр сордурга, катап ажиллап турар. Ажыктыг казымалдар чуп турар суг долгандырыгны дээскинип турар: бүдүрүлгези чери — хөөлбек — катап-ла бүдүрүлгези. Ол кадыда хемнер, хөлдөрже дамды-даа кирбес. Бойдуска-даа, кижиге-даа айыыл чок. Бисте болза алдын казып турар артельдер XIX вектин аргазын ажыглавышаан хевээр ийик, ынчангаш Кызыл хоорай чанында аккан Улуг-Хемниң ындыы талазы сарыг довурак өңүг. Кыдаттар бойдусту камнаар сорулгага амгы үениң кижиге-даа, бойдуска-даа хора чедирбес эн дээди технологияларны ажыглап турарын бистин делегация боттары бүзүрөп көргөн. Дараазында сорулга — Лунсин фирманың бай-шыдалдыын тодарадып көөрү. Даштыкының бүдүрүлгезин кым билер боор ону, акша-хөреңгизи чедишпес боорга, ажилды ара каап, республика иштинче кирир үндүрүлгелерни база өске-даа төлевилерни чедир бербейн барып болгай. «Цзыцин» корпорациязының даг комбинады алдын тывыжы-биле Кыдатта бирги черни ээлеп турар — чылда 146 тонна. Тываның бүгү алдыны чылда 1,6 тонна ийик. Цинк бүдүрер талазы-биле Кыдатта үшкү черни бо бүдүрүлгези ээлеп турар болган. Бистин делегация Лунсин фирманы четчир күчү-быралыг дээрзин ыяк билип алганнар. Үш дугаар шиттирилээр дээр айтырыг — Кызыл-Даштыгга тутунар даг комбинадын электри энергиязы-биле хандыраарының дугайында. Даг бүдүрүлгези дээр, хөй электри энергиязы ажыглаар янзы-бүрү дериг-херекселден бүткен болур. Ажыктыг казымалдарның шинчилел ажилындан эгелээш, даг чазылдыраарына, казарына, арыг продукция үндү-

реринге чедир болбаазырадырынга чүс-чүс электри-шимчедикчилерни ажилдадыр. Кызыл-Даштыг комбинадын электри энергиязы-биле хандыраар айтырыг 3-4 аргалыг бооп турар. Оларга херек 35 мегаватт күчүлүг электри энергияны Шушенскиден сывырындак шөйгөш ап болур, ооң чарыгдалы 5 млрд. рубль. Кызыл-Даштыгга ЧЭТ тудуп боор, аңаа 4 млрд. рубль негеттинер. А олар бир эвес Кызылга чаа ЧЭТ тудуунга үлүүн кирир болза, кыдаттар чүглө 1,5 млрд. рубльди чарыырлар ийик. Республиканың Чазаа сөөлгү органы амыдыралга боттандыраарынче күжүн салыр деп сорулгалыг. Бо айтырыгга хамаарыштыр бистин делегация тус черниң хөмүр-даш-биле ажилдаар чылыг-электри төвүнге (ЧЭТ) чорааннар. Олар ооң дөрт улуг хоорзаларындан кара ыш безин көрбээнер. «Бисте хуу кижиниң чунар-бажының одаан ыжы бо улуг электри бүдүрүлгезинден хөй» деп, делегацияның кежигүнү Х.Д.Монгуш чугаалаан. Агаар арыг боору-биле кончуг нарын филтерлерни мында салып каан болгаш салаа-биле шыйыптар безин хөмүр доозуну кайда-даа тывылбас болган. Ажилдакчылар ак халаттарлыг. Кызыл хоорайның ЧЭТ-иниң чылда хоорзаларындан үндүрүп турар ыш-хөезүнүң деңгизи тоннар-биле санажыр болгаш ооң ажилчиннарының хеви-даа, арны-бажы-даа кара дүн-не. Кызыл хоорайда чылыг айтырыгы эң нарын, чедишпейн турар. Чаңгыс чуртталга бажыны тудуптар болза, ону чылыг-биле хандырып шыдавас бис. Ынчангаш чаа ЧЭТ тудуу — амгы хүнде эң чугула айтырыгыларны бирээзи. Кыдат тала ЧЭТ төлевилелин кылырын болгаш ооң тудуун акшаландырып боорун илереткеннер. Олар улуг ЧЭТ-ти 1,5 чыл иштинде тудуптар, ол хире шалыктын улус болганнар. Делегей рекорду-дур. Чазак Даргазы Ш.Кара-оол баштаан делегация кыдат тала-биле баш удур кылыр ажилдар Протоколунга ат салганнар. Ол Протоколда даг комбинадынга ажилдаар тыва инженер кадрлары Кыдатка белеткээр дугайында одурдулар база бар.

Тыва делегация Кыдаттын «Цзыцин» корпорациязының делегейниң 47 чурттары-биле ажилдап турар Лунсин фирманың инженер-техниктиг база саң-хөө күчүзүн кичээргелиг өөренип көргөш, салдынган сорулга бүрүнү-биле чедип алдынган деп санап турарлар. Республиканың удурткучулары чай тывылбайн турза-даа, Кыдаттын сайзырал Банкызының ажилдакчылары-биле база ужуражып четтигипкеннер. Чугаа билдингир-ле Тываже кирир инвестиция акша-төгери дугайында болган. Чайын Россия Президентизи В.Путин ужуражылга үезинде Ш.В.Кара-оолга республиканың бурунгаар сайзыраар акша-төгерииниң шуптузун федералдыг төп тын шыдавын чугаалаан ийик. Өске аргаларны тыварын ынчан Президент саналдаан болгай. Ындыг арганың бирээзи — Кыдаттын инвестициязы бооп болур. 10 ажыг чылдар бурунгаар бистин республикавыс аграр-бүдүрүлгелиг девискээр турду. Оон алгаш көөрге, эки амыдыралдың кол өзээ — бүдүрүлгези. Тыва чуртунда Менделеевтин таблицазы барык бүрүнү-биле бар болганда, будувус адаанда чыдар ажыктыг казымалдар алызында барып, бистерге бай-шырак амыдыралды сөңнээр турган. Шак мындыг амыдыралдыг ажыктыг казымалдар болбаазырадыр турган бүдүрүлгелерге турду-даа. Чижек-биле алыр болза, «Тыва дагдугу» комбинады ынчангы чылдарда республика иштинде «республика» турган деп болур, барык бүгү талазы-биле бодун хандырынып турган. Даг-дүгү кадыкка хоралыг бооп, долгандыр девискээрни доозуналдырып турганда болза, ол комбинадтың тыва чонга, нитизи-биле республикага ужуру-дузазы хемчээттинмес улуг эвес болза, Ак-Довурак хоорайдаа тутунмас, Саян артынга ажар Абазаже орук-даа, бүдүн Тываны ораапкан күчүлүг электри энергияны ЛЭП-220-даа кылдынмас ийик. Чүглө харын совет үеде бойдус хумагалаар деп политика чурт иштинге чок турганы-биле ынчангы бүдүрүлгелер кадыкка хоралыг чүүлдерни хөйну агаарже, черже доозуналдырып турган. Амгы

үеде чаңгыс тудуг кылырга-ла, баш удур экологтуг экспертиза чоруттунмаан болза, төлевилел бадылаттынмас. Кызыл-Даштыгны казымалын болбаазырадырда база-ла күрүнениң экологтуг экспертизанын эртер болбайн аан. Херек нарындай бээр болза, хамаарышпас эксперттери-даа чалап ап боор арга бар. Бистер, тывалар, оран-чуртууска ынак болгаш аңаа казымал ажилдар кылып, бүдүрүлгелер туду бээрге, сагыжы саргыг бээр чөп. Ол бистин эки мөзүвүс. Ынчалза-даа амыдырал бурунгаар улгуг, өскерлишкиннер албан турар деп чүве угаанымыска сынмайн турар. Бистер муң-муң чылдар иштинде чүглө мал соондан кылаштаар, аңгы-биле амыдыраар кылдыр чаятынмаан болгай бис. Бурунгаар депшилгенниң амыдыралга эки чүүлдерин шингээдиң болур баш бисте чок эвес, бар. Чуртувуста туттунар деп турар даг бүдүрүлгелериниң дугайында чугаа кылып тура, мындыг чүвени утуп болбас — Конституция езууга Россия иштинде кайда-даа ажыктыг казымалдар федералдыг өңчүге хамааржыр. Аңаа хамаарылгалыг ажилдарны федералдыг органнар шиттирилээр. Тывавыска даг бүдүрүлгелери сайзыраарга бистин бодувуска-ла эки-дир: оруктар кылдырар, электри энергиязы шөйдүнөр, чон ажил-агыг-биле хандырынар, хендир-сиген (конопля) чыры чидер, орулгаларның үндүрүп биске келир. Ындыг болганда амгы, чаа салгалдың аныктары дидими-биле ораны-выска туттунар деп турар даг бүдүрүлгелеринче бодун белеткээр болза эки. Москваның даг институту дооскан ажил чок аныктарывыс безин эвээш эвес болгай. Тыва чуртувус бай болганындан кыдаттар азы «Норилникель» дээш, өскелер-даа бисче акша кирип, чаа бүдүрүлгелер ажилдар деп турарына өөрүүр ужурулг бис. Будувус адаанда куу довурактан өске чүү-даа чок турган болза, бажывыс халага тургай-ла. Келир үеде дидими-биле удур базымнар кылганымыстан кедилиг чүве чок.

М.ХОВАЛЫГ, хоочун дагжы.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫВЫС — АМЫДЫРАЛЫВЫС

ҮНДЕЗИН ТЫВА ХОЙНУҢ УКСААЗЫН КАТАП ТУРГУЗАР ИДЕГЕЛ БАР

Төп Азияның үндезин чурттакчылары — тываларның салым-чолунга, келир үеде төөгүзүңгө канчаар-даа аажок улуг ужур-уткалыг темаже кижиги бүрүзүнүн кичээңгейин угландырып, бо чүүлдү таныштырарын чөпшээрер көрүңер.

Тыва хойну бистиң ада-өгбелеривис үш чүс муң чыл бурунгаар азырап, өстүрүп, амгы үениң деңнелинден чыда калбайн, уксаа талазы-биле шилилге ажылын шын кылып, тус черниң чонунуң хүн бүрүде амыдыралыңа чугула мал — шилиндек үндезин тыва хойнуң уксаазын тургускан.

Ук хой Тываның агаар-бойдузунга база оът-сиген, одар-белчириңге ол ышкыш көшкүн амыдыралдыг биче-буурай тыва чонунуң материалдыг культуразыңа таарыштыр шилиттинген болуп турар.

Даштыкы омур-хевирин барымдаалар, тыва хойну моол уксаалыг азы калбак чаглыг кудуруктуг хойлар-биле болганчок бо-ла дөмейлей бээр. Херек кырында тыва хой моол болгаш калбак кудуруктуг хойлардан шыдамы-биле, шыырак мага-боду-биле, шимченгир аваангыры, даглыг-даа, ховулугдаа черлерге таарышканы-биле дыка улуг ылгалдыг. Тыва хой берге, узун кыш соонда бодунуң дириг деңзизин кончуг дүрген катап эгидип семирип ховар шынарлыг. Кышкы үеде ол сук чоктавас, ооң орнунга хар чип тургаш, суксунун хандырып алып. Тыва уксаалыг хой бодунуң төрөөнүң төлүңгө кедергей ынак. Ол ышкыш тыва хой тускай өң чүзүнү, кудуруунуң онзагайы, база деңгизин чердик азыг чаңы-биле болгаш бодун азырап тудуп турар өдээңге, коданыңа чаңчыгычалы-биле өске уксаалардан ылгалып турар.

Тыва хойнуң эки талалары салгалдан салгалче дамчып кээп, амгы бо үеде чедир кадагалаттынган. Ынчангаш тыва чурту, өске черлерге бодаарга, дөрт чүктен улуг арт-сын-биле хүрээлеттинген болгаш тыва хойларның өске уксаалыг хойлар-биле хайнакташпаанын херек кырында амыдырал шыныткан. Ооң түңнелинде, тыва хой моол-даа, калбак чаглыг кудуруктуг-даа хойга дөмей эвес, чаглыг азы эъткир хойларга-даа дорт хамаарылга чок болганын чылдагааны ында. Ук бадыткал моон соңгаар тыва хойну кыска, чаглыг кудуруктуг, эъткир, дүккүр хойларга хамаарыштырарының быжыг барымдаазы болуп турар.

Тыва хой дег шыдамык хой чок деп болур. Кыжын одарга ол төрүп алырга, хураганнары соокка канчанмас-даа болгаш иезин эдерип, одардан аалче кирип келирлер.

Экономиканың база социал байдалдың бүгү чуртка буурап дүшкен үезинде безин тыва хой чиде бербээн. Бодунга таарышкан үе келгени-биле ол катап бодунуң ханын эдерип, баш саны көвүдөп, тыва чоннуң база бир азырак-санчыг малы болуп эглип келген. Тыва хойну 50-60 чылдар иштинде яңзы-бүрү уксаалыг хойлар-биле хайнакташтырып, үзүктөп кааптар хире байдалдар турза-даа, бурунгу ада-өгбелеривистин уксаажыдылга ажылын чогуур болгаш бедик деңгелге кылып келгенин түңнелинде, тыва хой амгы үеде, саны эвээш-даа болза, бар болуп турары кончуг өөрүнчүг. Кожак-хелбээ хакас, бурят, алтай чоннар боттарының ада-өгбелеринин үндезин малының уксаазын чидирип алганы хомуданчыг болуп турар. Бир эвес ол чоннарның үндезин уксаалыг хойлары бар

турган болза, оларның шуптузунга хамаарышкан эртем-шинчилел ажылын кылып чорудуп, бот-боттары-биле деңнеп, бүгү талалыг өөренип көргөн болза кончуг солун турган ийик.

Чеди-сес чыл иштинде бурят эртемденнер узуткаттынган бурят хоюн катап тургузар дээш улуг күш үндүрүп ажылдап турарлар. Олар 1998-1999 чылдарда Тывага база кээп чорааннар. Ооң соонда Моолдан элээн хөй баш хойну үндүр садып алгаш, шинчилеп, ажылдап эгелзэннер. Хойларның уксаа-төөгүзүңгө хамаарыштыр чоруттунган шинчилел ажылдарының түңнелинде, бижиттингилзэн дээди өөредилге черлеринин номнарында бурят уксаалыг хой бар деп бижип турар. А херек кырында чоннуң амыдыралында ол хой чок. Бир эвес тыва хойну эки дилээр, шилилге ажылын кичээңгейлиг чорудуп, аңаа хамаарышкан бүгү бар информация-медээни хумагалыг чыыр болза, 20-30 харын-даа 40 муң башты-даа чыып ап болур. Москваның бо угланышкын-биле ажылдап турар улуг эртемденнеринин хөй кезин Төп Азияның кол үндезин чонунуң үе-төөгүдөн турган тыва хой уксаазының бо хүнде херек кырында барын билбес болганнар. Олар бо солун чүүл дугайты бир дугаар бо чүүлдүн автору эртем кандидаты атты камгалап турда дыңнааннар.

Ынчангаш тыва хойнуң уксаазының дугайында эртем-шинчилел ажылын канчаар кылып эгелзэнимни кысказы-биле таныштырып көрейн. «Тыва хой катап база Тываның чонунуң чугула малы болу бээр кылдыр канчаар «ажылды эгелээр мен?» деп айтырыг 1997 чылдан бээр-ле мээң баарым ажыы, чүрээм аары болуп артып турар. Бо чартык чүс чылдың дургузунда 20 ажыг яңзы хой уксааларын (кавказ, алтай, каракуль, сараджин, прекос, красноярск, алай дээш, оон-даа өске уксаалар) хайнакташтырган түңнелинде, оларның уксаа ханнары кайы-хамаанчок холушкан болуп турар. Ооң түңнелинде оларның үндезин уксаазын тодарыдыр дыка берге апарган. Чижээлээрге, чежемейниң-даа Тываның девискээринде бар турар хөй малдың аразында тыва хойнуң омур-хевиринге дүжүп турар кара баштыг манган ак хой бар-даа болза, дүгүнүң болгаш кудуруунуң шынарлары-биле езулуг тыва хойнуңга хамаарышпайн баар болуп турар.

Тес-Хемде Ак-Эрик суурнун малчынарны күрүне хоюн сараджин уксаалыг кошкарлар-биле хайнакташтыргаш, боттарының хуу хоюнга тыва кошкарларны салып турганы-биле тыва хой бодунуң езулуг омур-хевирин чидирбээн деп демдегелеп болур барымдаа бар. Тыва эртемденнер С.С.Монгуш, Б.Б.Балчир Ак-Эрик суурга эртем-шинчилел ажылдарын кылып чорутканнар. Архив документилеринден эскерип көөргө, 1968 чылда

болган хуралдың доктаалы-биле Тываның мурнуу кожууннарын тыва хойну азырап өстүреринге кончуг таарымчалыг черлер деп ол үениң тускай эртемниглерин чаңгыс аай үзел-бодалга келгени солун. Ындыг санал турзажок, ол үеде бо хүннерге чедир бо талазы-биле харысалгалыг уксаажыдылга ажылын тыва хойларны ажылдап тургаш, кылып чорутпааны канчаар-даа аажок хомуданчыг чүүл болуп артып турар. Ооң орнунга ынчаардагы үениң негелдези-биле кол кичээңгейни чинге нарын дүктүг, красноярск уксаалыг хойже угландырып, тыва хойже партия, казак улуг кичээңгей салбайн барган. Ол үедеги мал ажылының политиказының бир кол чүүлү, рыноктуң негелдези-биле, хөй дүк кыгып алыры-биле холбашкан болгаш бүгү Совет Эвилелиниң специалистери, эртемденнери чинге нарын дүктүг хойну канчаар-

Эртемденниң арга-сүмези

даа аажок мактап турганнар.

База мал уксаазының талазы-биле ол үедеги эң-не бир дугаар тыва эртемден Илья Дөңгүр-оолович Кызыл-оол чинге нарын дүктүг тыва уксаалыг хой үндүрер дээш дыка улуг солун ажылды кылган. Ол үениң негелдезинге дүүштүр ажылды кылып турза-даа, бөдүүн чон, ылаңгыя тыва специалистерниң улуг кезин, малчынар улуг деткимчени бербээни-биле ажылын эчизинге чедир кылбааны хомуданчыг. Боду мал эмчизи кижиги болгаш эртемден И.Д.Кызыл-оолдун уксаажыдылга ажылын чогуур деңгелге чедир кылып, уксаалыг мал үндүрер талазы-биле ажылды кылырын оралдашканы дыка улуг эгелзешкин болгаш дидим базым болган. Бо темага хамаарыштыр ооң бижип каан эртем-шинчилел ажылдары, номнары уксаажыдылга ажылын сонуурган, бо талазы-биле шинчилел ажылын чорудуп турар эртемденнерге амгы үеде дыка ажыктыг болуп турар.

Малдык уксаажыдылгазынче эртем езуу-биле кичээңгейни салып, ону Тывага эң-не баштай шинчилеп эгелзэн болгаш улаштыр сайзырадыр дээш күжүн салып чораан кижиги И.Д.Кызыл-оол дизе канчаар-даа частырыг болбас.

Тываларның амыдыралыңа таарыг үндезин тыва хойнуң уксаазын катап сайзыраткаш, непередир талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп, кандыг шиитпирлерни кылза чогуурул?

Амгы үеде хой малдың, одар-белчирилерниң ээлери кол кезинде хуу ажылдыг кижилер апарганда, эртем-шинчилел ажылын чорудары, ылаңгыя уксаажыдылга ажылын шинчилээри дыка берге, нарын айтырыгларның санынче шилчээ.

Хүндүлүг малчынар! Силерниң хүн бүрүде кылып чорудуп турар ажылыңар, кадарып олурар малыңар Тываның хөгжүп сайзыраарыңа, экономиказының көдүрлүгүңге улуг көсүк черни ээлеп турар. Силерниң хойжу, малчыны амыдыралыңар чок болза, рынокта садып турар эът кайыын келири? Россияга бүгү чон ажылдаан акаш-шалыңын үе-шаанда албайн турда, силер хоюңарны кагбайн, кадарып, малдап келдиңер. Ынчангаш тыва малчыны кижиниң ажылы тываларның амыдыралыңа улуг көсүк

черни ээлеп, база бир нарын болгаш үнелиг ажылчыны профессияларның бирээзи болур.

Ук ажылды эгелеп кылырда, өмөк-дуза, арга-сүмө кадарының талазы-биле бир дугаар дузалакчылар хүндүлүг малчынар болур. Чүгө дээрге, хой малды хүн бүрүде малдап, ооң кайы хире тыва чонга ажыктыын эң эки кымдан-даа артык олар билер. Ынчангаш Силерниң ачылыг арга-сүмөңерни четтикпейн манап, кады демниг ажылдап тургаш, тыва хойнуң уксаазын экижидип, эгидип алып боор бис деп идегел улуг.

Тыва хой уксаазының талазы-биле шинчилел ажылын кылып, Тываның 5 кожууннарыңа — Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайгага чедер деп бодап турар мен. Бо талазы-биле Силерден улуг деткимчени, ханы кижизиг билишкени алырыңа ынамып тур мен.

Амгы үеде республикада уксаажыдылга ажылы-биле ажылдап турар 7 бүдүрүлгелер бар. Бир эвес бо бүдүрүлгелер бодунуң ажылы эки организаастап, уксаажыдылга ажылын түңнелдиг чорудар болза, республиканың хой малдап олурар бүгү малчынарны, эки уксаалыг болгаш эң-не шилиттинген бүдүрүкчү кошкарларны база анык уксаалыг малдарны садып алып аргалар тургустунарының барымдаалары бар. Чоокта чаа Москваның көдээ ажыл-агый талазы-биле эртем-шинчилел институтунун профессору Владимир Георгиевич Двалишвили Тывага кээп чораан. Бо эртемден Тываны хой малды азырап өстүреринге кончуг таарымчалыг чер-дир деп катап-катап магадап бадыткап турду. 5 чыл дургузунда Тывага бо талазы-биле кандыг огумчалыг ажылды кылып болурун сүмелеп, база эртем-шинчилел талазы-биле бодунуң боттуг дузазын көргүзүрүн илереткен Програмазын Тыва Республиканы Чаззаанга саналдап чоруткан.

Ук Програмада саналдап турары мындыг:

1. Тыва хойну азырап өстүрер ажылды чаңгыс аайжыдар;
 2. Биче хемчээлдиг уксаажыдылга ажылын кылып чорудуп турар бүдүрүлгелер-биле чергелештир генофондуну экижидер талазы-биле ажыл чорудуп турар бүдүрүлгелерни тургузарын сүмелзэн;
 3. Генофонду же кирген малдың тургузуу болгаш ооң дөрт негелделери (стандарты);
 4. Уксаажыдылга ажылын Тывага кылып чорудары-биле тускай планын тургузар.
- Хойларны бо шын 18 дугаарлыг хой деп бадыткаар төлчүткен баазаны тургузарын сүмелеп турар. 10, 20, 30 чылдар эрте берзе-даа, ол малдың шупту херек көргүзүлгери артып калыр (ханның тургузуу, мага-бодунуң хемчээли, херек болза биче шаралыг төлүн соок азотка доңургаш, катап диргизип кээри дээн чижектиг). Хөй чылдарда бүдүн-бүрүн амыдырап чоруп болурувустун бир арга-шинээ болур чүүлүвүс — чеди чүзүн малывыс. Бодувустун аажы-чаңывыска, амыдырал-чуртталгавыстың байдалыңа бүгү талазы-биле дүжүп турар тыва хоювус турда чүү-даа чүвеге торулбас бис.

Лариса ШИМИТ,
көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты.

Үнелел, бодап

ЭКИ

УГЛАНЫШКЫН-БИЛЕ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың чаа Чаззаа ажылдап эгелзээндөн бээр үр болбаан. Ындыг-даа болза, ооң баштайгы айларда чоруткан ажыл-чорудулгазы мурнуку Чаззактан элзэн ылгалып, чаарттынып турар деп билип турар мен.

Малчынарның Наадым байырлалы канчаар эрткенин маңаа чижек кылдыр кирип болур. Тыва улустун уттундуруп бар чыткан ажыл-ижин, чаңылдарын катап тургузары-биле мөөрейлерни эрттирди. Кидис салыры, чеп эжери, эмдик аът өөредир болгаш өске-даа маргылдаалар кончуг солун, ажыктыг болган деп санаар мен. Оон аңгыда малчынарның бирги съездин эрттирген, республиканың малчынарның Хүндүлел дептерин тургускан, муң баштан хөй малды азырап, өстүрүп чоруур малчынарны мактап, оларның ат-алдарын көдүрер хемчеглерни алган. Эки көргүзүлгелерни чедип ап турар көдээниң мурнакчыларыңа шаңналдар шыырак болган.

Тыва Республиканың Чаззааның Даргазы Ш.В.Кара-оол көдээ ажыл-агыйны хөгжүдөр, малдың баш санын өстүрер, чоннуң ажыл чок чоруун кызырар, энергетиканы сайзырадыр дугайында өзөк айтырыгларны көдүргөн, мону бодум хуумда деткип турар мен. Оларны күүседир чаңгыс чыл иштинде боттанмас, элзэн үе хереги билдингир. Бо сорулгаларны чедип алырда, бирги ээлчегде оларның боттанмайн турарының чылдагааннарын, четпестерин тодарыдып алгаш, оларны эдип алырының тодаргай хемчеглерин ажылдап кылгаш, оларны күүседир ажылды эки организаастаары база ону харылаар удуртукчулардан негелдени күштелдирери түңнелдерлиг болур деп санаар мен.

Тыва Республиканың Чаззаа эгелеп алган эки угланышкыны моон соңгаар чедишкенин уламчылаар дээрзинге идегеп, бүзүрүп турар мен.

Очур-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

ДЫҢНАДЫРЫ ЧУГУЛА

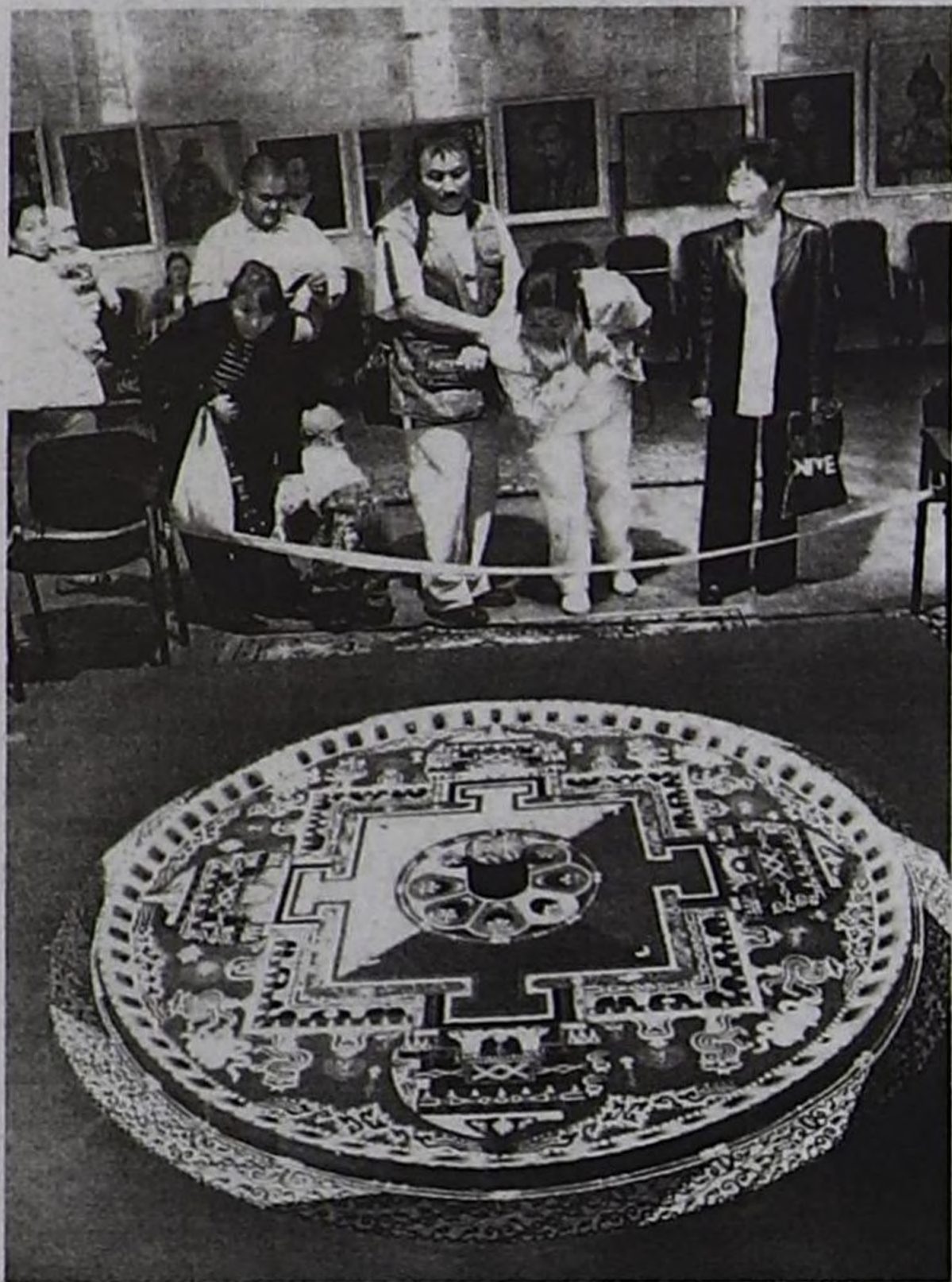
Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чагай чоруун камгалаар федералдыг албаның Тыва Республикада эргелелинче Кызыл хоорайның Мугур кудумчусунда №47-б бажында чурттап олурар хамааты А.С.Тойлудан билдирешкин кирген. Ында айытынганы-биле алырга, ижер сугда бичи курттар бар болуп турар. Кадык камгалалының күрүнениң федералдыг албанының ажылдакчылары лабораторияларга хынаары-биле ол бажындан сугну алган. Түңнели билдине бээрге, номчукчуларга дарыг дыңнадыр бис.

Мындыг чергелиг таварылгаларда үстүнде албан черлеринче ыяап-ла дыңнадырын республиканың чурттакчыларыңа сагындырып каалы. Дүрген, баш удур хемчеглерни ап, халдавырлыг аарыгларны ынчан болдурбайн барып болур.

Салбакай ХОВАЛЫГ,
санитар эмчи.

• Сарыг шажын

ЭМЧИ БУРГАННЫҢ МАНДАЛАЗЫНГА ЧҮДҮҮШКҮН

Индияның Гюдмед хүрээзинин тантра докторлары Түптөн Шакья баштаан дөрт лама-башкылары Тывага чедип келгеш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында Чырыткылыг Улуг башкы Далай-Ламаның узун назылаарына тураскааткан Эмчи Бурганның мандалазын (ордузун) тутканын дыңнаткан болгай бис.

Эмчи Бурганның мандалазын кылыры дээрге, тус черниң чурт-такчыларының кадыын быжыглаарына улуг салдарны чедирер, кижилерни хилинчек-човалдан адырар, назы-харын улгаттырар болгаш өске-даа буянын көргүзөр. Эмчи Бурганның мандалазының чанында эртенги болгаш кежээки езулалдар хүнү-не болуп турар, аңаа Гюдмед хүрээзинин лама-башкылары номнарны номчуп, мөргүлдү кылып турар. Кызылдың, республиканың кайы-даа булуңундан келген хөй санныг чүдүкчүлөр сарыг шажынның бо хемчеглеринге кирип, мандалага чүдүп, тейлеп, өргүлүп кирип турарлар. Эмчи Бурганның мандалазын бузарының байырлыг езулалы сентябрь 23-те болур.

Бистиң көр.

ЧУРУКТА: Эмчи Бурганның мандалазы, чүдүкчүлөр.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Чылдар болгаш кижилер

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ОРУУ — ЧОНУ-БИЛЕ

Оң күш-ажылчы намдары Красноярск хоорайда «Сибэлектросталь» заводунга газ-биле демир кезикчизи, каңнакчызы болуп ажилдаанындан эгелээн. Ийе, Шыдыраа Дырышович Сааяның күш-ажыл дептеринде бирги бижимел, бир дугаар таңма бүгү чуртта ат-сураа алгаан, муң-муң ажилдакчыларлыг, Сибирьниң эң хоочун заводу болган. Мындыг улуг коллективке ижигип-чаңчыгып алыры аныяк оолга берге-даа бол, солун болган. Ынчангаш-ла боор, тускай эртем чок кижиге моон соңгааргы амыдырал бергедей бээр дээрзин ол шын угаап билгеш, «өөренир-дир, өөренир!» деп дорт шитпирни бодунга хүлээп алгаш, 1968 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип кирген. Ону 1972 чылда дирижер-хоровик тускай эртемниг болуп дооскаш, ол-ла чылын Кемеровонун күрүнениң культура институтунче бот-өөредилге-биле өөренип кирип алгаш, Өвүр кожунунуң төвү — Хандагайтынның Культура бажынының директору, райкүүском эргелекчизи болуп чай-хос чок, чымыштыг ажилдарга хаара туттуңган тура-ла, институтун доозуп, дээди эртемниг культура ажилдакчызының дипломун холга алган.

1993-98 чылдарда, Өвүр кожунунун чагырга даргазының эрге-дужаалына ажилдап турган үемде, Ш.Д. Сааяның ажил-иши тура-сорукутун, эртембилининиң шыраан, орус-тыва дылдарга чугаалап, бижип турда чазыглар кылбазын, экирлек болгаш дузааргак талаларын улам хандыр билген мен. Шыдыраа Дырышович 1985 чылдан 1998 чылга чедир, он үш чыл райкүүском секретары, кожун чагырганың херектер башкарыкчызы эрге-дужаалдарына ажилдап чораан болгаш чагырга чериниң бүгү документи-тилерин шын долдурарының

болгаш четчелээриниң талазы-биле билин тергин шыырак. Ол-ла үелерде чүгле кожун чагырганың ажилдакчыларына эвес, кожунунун бүгү сумуларының секретарьларына, тускай эртемниглеринге болгаш чаа соңгуткан даргаларына бодунуң байлак арга-дуржулгазын, үнелиг чагыг-сүмелерин харам чокка берип келген. Язы-бүрү деңгелдерниң хоойлуларын кончуг эки билер болгаш доктаалдар, шитпирлер, айтышкынар төлөвилелдерин бижип турда амыр-ла. Оң бижип кааны доктаалдарындан хоойлу-дүрүм органның ажилдакчылары чаңгыс-даа частырыгны тыппас боор чораан.

Ол-ла үелерде хөй-ниитиниң даалгазы-биле кожунунун девискээринге эрткилээн аңгы-аңгы деңгелдерниң соңгулдаларының үезинде кожунунун соңгулда комиссиязының секретарына, даргазына ажилдап чорааш, кончуг улуг харысалгалыг болгаш негелделиг чоруун көргүскен. Оң чаңгыс чижээ, 1996 чылда Россияның Президент соңгулдазын кожунга бек деңгелге эрттиргени дээш, Россияның Төп соңгулда комиссиязының байыр чедирген Хүндүлел бижии болгаш өртектиг белек-хол шагы-биле шаңнаткан.

Шыдыраа Дырышович Саая «Күш-ажылдың хоочуну», «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттары эдилекчизи, күсөкчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнына хөй чылдарда уре-түнелдиг ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Хоойлуудулга палатазының Хүндүлел бижии-биле, Россияның статистика комитетиниң «2002 чылда чонун Бүгү-эвилел чизезинге идепкейлик киришкени дээш» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Ш.Д. Саая кожунунунуң культу-ра килдизиниң эргелекчизинге ажилдап турган үезинде ко-

жуунунун бүгү суурларына культу-ра бажынарның, библиотека-ларның оран-савазын чаартып, амгы үениң негелделеринге дүүштүр тургускулаан. А кожун төвү Хандагайты биле Солчур сумузунага чаа улутура бажынарны туттуруп, уругларның уран чүүл школаларын кожунунун дөрт сумуларына ажыткылаан болгаш бүгү культура одагларын кадрлар-биле четчелээн. Оң культура килдизинге ажилдап чораан үезинде Өвүр кожунунун уран чүүл киржикчилери республика чергелиг көрүлделериниң, фестивальдарның тиелекчилери болгулап тургулаанын кым-даа эки билер.

Шыдыраа Дырышовичиниң өөнүң ишти Мария Монгушовна хоочун культура ажилдакчызы. Ол Хандагайтыда уругларның уран чүүл школазының директору, баян клазының башкызы. Кожунунун уран чүүл киржикчилериниң эң-не идепкейжи болгаш кол организатору. Ол дыка хөй республика чергелиг фестивальдарның, көрүлделериниң тиелекчизи, лауреады. Сааяларның өг-бүлөзи ийи кыстыг. Улуг уруу Ульяна — дээди эртемниг культура ажилдакчызы. Ол Хандагайтыда уругларның уран чүүл школазында башкы. Топтуг-томаанныг күдээзи Ай-Демир Даш-оолович — кожунунун өрт чериниң ажилдакчызы. Ийги уруу Алдынай — Хандагайты ортумаак школазында англи дыл башкызы.

Шыдыраа Дырышовичиниң күш-ажылчы оруу бодунун төрүүн чери — Өвүр кожунунун бүгү чурттагы чонунун ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан. Ийе, шынап-ла, ындыг. Төрүүн чериниң бурунгаар хөгжүлдизинге, өзүп-сайзыраарына, даартагы хүнче бүзүрелдиг көрүжүңге оң кириген үлүг-хуузу эвээш эвес.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну.

Каа-Хем кожунунуң 75 чылынга

САЛГАЛ ДАМЧААН БЫЖЫГ НАЙЫРАЛ

Каа-Хемде хөй национал улустар чурттап турар. Олар чаңгыс тура-сорукутук, эп-найыралдыг чурттап чоруурлар. 1861 чылда хаанныг Россияга крепостной эргени чок кылгаш, капиталисттик орук-биле хөгжүп эгелээн. Россияга чүгле экономиктиг реформалар эвес, харын шажын-чүдүлгеге база реформа болган. Чүдүлгелиг тараачын чонун иштинден дыка хөй тараачыннар Никонун чаа шажын-чүдүлгезинге удурланып, эрги чүдүлгезин, чаңчылдарын хевээр арттырып алырын күзеп турганнар. Чаа шажын чүдүлгеге ажы-биле удурланып, хүлээп албайн турганнарны истеп-сүрүп, эридеп-шаажылап, оларның оран-савазын өрттедип-хуюктап, реформаны албадал күш-биле чедип алган. Ынчалза-даа чаа шажын реформазына таарышпааннар истеп-сүрүшкүнүн эри-шаажылыланыг шыдашпайн, эрги чүдүлгезин, культуразын камгалап алыр дээш бөлүк-бөлүк бооп алган тараачыннар тайга-сыннарже дезип чоруп турган. Бир бөлүк тараачыннар Саян ажып, Тываның Каа-Хем девискээринге чедип келгеннер. Каа-Хемниң хемнериниң балык-байлаңы, аргарында кат-тооруу, тайга-сыннарда өттүл

хоз тургустунган, оон соонда удаа-дараа өске-даа суурларга ындыг орус колхозтар тургустунган.

20 чүс чылдың эгезинден бээр орус-тыва тараачыннар бот-боттарына дузалажып, ажил-ажыгыны чорударының арга-дуржулгазын бот-боттарындан өөренип ап чорааннар. Каа-Хемниң Шуйга чурттап чораан старовер Мартын: «Бистер суурга чурттап, тараа тарып, мал азырап чораан болгаш, аңнап, балыктап билбес чордувус. Тывалар бистерни аңнап, балыктаарына өөрөдип каан» деп чугаалаар чүве. «Атты тергелеп, шанактаарын, терге, шанакка чүк сөөртүрүн орус тараачыннардан өөренип алган бис» деп, Кол Уяжык чугаалаар чораан. Дерзиг-Аксының орус-тыва уруглары кады ойнап, каттап, балыктап, тооруктап тургаш, оларның найыралы улам ханылап, харын оларның иштинден өг-бүлө

20 чүс чылдың эгезинден бээр орус-тыва тараачыннар бот-боттарына дузалажып, ажил-ажыгыны чорударының арга-дуржулгазын бот-боттарындан өөренип ап чорааннар. Каа-Хемниң Шуйга чурттап чораан старовер Мартын: «Бистер суурга чурттап, тараа тарып, мал азырап чораан болгаш, аңнап, балыктап билбес чордувус. Тывалар бистерни аңнап, балыктаарына өөрөдип каан» деп чугаалаар чүве. «Атты тергелеп, шанактаарын, терге, шанакка чүк сөөртүрүн орус тараачыннардан өөренип алган бис» деп, Кол Уяжык чугаалаар чораан. Дерзиг-Аксының орус-тыва уруглары кады ойнап, каттап, балыктап, тооруктап тургаш, оларның найыралы улам ханылап, харын оларның иштинден өг-бүлө тутканныр-даа бар. Тас-Баштыгының улуг уруу Албанчы биле орус оол Данил өг-бүлө тудуп чурттай бергеннер...

чоруур аңыры аш-чем дугайында сагыш-сеткилин оожургаткан турган. Ол келген тараачыннар Белбейге улуг мөргүл эрттирген. Олар мөргүл соонда ам-на хостуг бистерни тыва чон кончуг эки хүлээп алган, бистерни ам кым-даа истеп-сүрбейн турар деп түңнелге келгеннер. Шак ыңчаар Каа-Хем кожунга орус-тыва улустун найыралдыг чуртталгазы эгелээн.

Саян артындан келген тараачыннарның бир бөлүү эрги чүдүлгезин, культуразын сагып артар дээш Шивей, Эржей, Сизим, Ужепке чедип кээп, аңаа чурттап турган тывалар-биле кады турумчуп чурттай бергеннер. Өске-бир бөлүк тараачыннар шажын-чүдүлгезин хевээр арттырып албышаан, бурганга чүгле хостуг шактарында чүдүүр хүрээ тудуп ап, Каа-Хемниң унун куду бадып, тараа тарып, мал өстүрүп чурттаары-биле Грязнуха, Знаменка, Медведевка, Бояровка, Федорова, Зубовка деп суурларны тудуп алгаш, турум чурттай бергеннер. Бо суурларның орус аттары баштай бажын тудуп, турум чурттай берген орус тараачыннарның аттары-биле адаттынган. Ол суурлар тургустунга-ла 100 чыл болган оюн демделеп эрттиргеннер.

1931 чылда Сарыг-Сепке «Октябрьның 14 чылы» аттыг орус кол-

туканныр-даа бар. Тас-Баштыгының улуг уруу Албанчы биле орус оол Данил өг-бүлө тудуп чурттай бергеннер...

1944 чылда Тыва ССРЭ-ге каттышкан, ол найыралдың эң дээди чадазы ол. 1949 чылда Каа-Хемниң араттары сууржуң байдалче шилчип, колхозтар болуп каттыжып эгелээн. Суурларның туруп турган чериниң аайы-биле орус аттарындан аңгыда Бүрен-Хем, Кундустуг, Копту-Аксы, Көк-Хаак, Сарыг-Сеп, Дерзиг-Аксы деп тыва аттары-биле адай берген. Ол суурларның орус-даа, тыва-даа аттарын бо хүнге чедир ажылдап турар. Каа-Хемниң колхозтарының экономиказының сайзырап келгени-биле, чонун амыдыралы экижээн.

Амгы үеде Дардамның алдын казар бүдүрүлгезинде, Каа-Хемниң аңныр ажил-ажыгында, Дерзиг-Аксының тудуг материалы белеткээр бүдүрүлгеге хөй нацияның кижилери эп-найыралдыг ажилдап турарлар.

Амгы үеде Каа-Хем кожунда болуп турар чаартылгалар, экономикада, культурада бурунгаар хөгжүлдө хөй национал каа-хемчилерниң күш-ажылының түңнели-дир.

Иргит ДОСТАЙ,
Каа-Хем кожунунун хүндүлүг хамаатызы.

Интернеттен

ТИЛЕКЧИЛЕР ТОДАРАТТЫНГАН

Кызылга болуп эрткен «Дерсунуң өлүм чок кокпазы» деп көрүкчүлөрүң ийги кинофестивалы доозулган. Фестивальдың конкурстук кезээ 20 ажыг ажилдарны өөренип көргөн болгаш Дмитрий Хаустовтун даргалааны жюри түңнелдерни үндүргөн. «Мээң чонунун чаагай чаңчылдары болгаш угурлары» номинацияга тиилелгени «Новый век» телекомпанияның корреспондентилериниң белеткээни

«Наадым-2007» фильм чаалап алган.

Оон аңгыда «Мээң чуртум» деп номинацияга «Самарский оксюморон» деп фильм, «Мээң чонунуң оюн-тоглаазы» номинацияга «Болчаг шагы» (КТРК «Тыва») дамчыдылга болгаш «Мээң чонунуң тоолчургу чугаалары» номинацияга КТРК «Курган» журналистериниң тырттырганы «Тулчинские голцы» деп фильм тиилекчи болган.

Дина ОЮН.

ЧЫЛДЫҢ ЭЭЛЧЕГ БҮРҮЗҮ —

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Эскериглер

1. Үүлө бүтсүн!

Кызыл кожуунун Кара-Хаак суурга чоран хунүмде оон кудумчуларын алдан хар чедир назылыг чаңгыс-даа эр хиндиктиг кижиге душадым. Тыва эрги хонаш-турлаглар сонуургаар аайым-биле ийи-чаңгыс ирейлерге харын ужураштым. Июльдуң ийиги чарты, август ай кайы-даа шаг-үеде чер, мал ээлеринге кезээде бачым болур. Ажыг кышты солменди эртеринге чайгы күш-ажыл кол магадылалды бээр. Ай-бес дээр чижектиг эм оъттар, кат-тоорук чыып алыры, малды сериин тайгалар эдээнге чайлагладыры, күскү дүжүт ажаалдазынга белеткел, хереглекчилерге продукцияны дугуржулга езугаар саддып-саарары болгаш өске-даа үүлө-херектер барык-ла үүжелеме.

Кымның кайы хире шыдалды херим өттүр көскү болгаш илден. Сууржуң амыдырал-чуртталганың деннели барык-ла ажык делгелгеде чүве дег көскү. Чедер бажыны ылавылаан бооп алгаш, өске арга чок, ийи-үш-даа кижини кый дээр, дилеп айтырар байдалдарга таварышкыладым:

— Силерни бичин када болур бе? — дээш, чоокшулап келирге. — Үүлө бүтсүн! — деп, сол-менди орнунга йөрээл салып, чай чок каш-даа кижиге-биле чугаалаштым. — Ындыг-ла болуң, чорук чогузун — дээр харылар меңээ идиг болулады.

Сезен харже чоокшулааннар безин, хөлдүг Кызылда дег эвес, дыннангыр, бо кижиге эл-хол чорду. Кайыын келгенимни, алыс суму-кожуунун дугайын катап-катап бир ирей мырыңай ылавылады. Дөзевилей алырга, «төгери стол» башкарган теле-тайылбыр-лакчы кара олчаан. Чаа-хөлчүлөр, улуг-хемчилер, сүт-хөлчүлөрүн чаргы-чаалы, өрт-суг халавынга алысканынга хомудап, бажын туткаш, ат-алдары бодунуң шаг-үезинде онзагай чоран чаа-хөлчүлөрүн йөрээл-биле ол демдегледиди:

— Сүт-Хөл, Чаа-Хөл чонунун ээлээн девискээри Красноярск крайның апарган. Ында аржаан суглар, аң-мең турлаанче Тыва девискээринде кижиге тускай чөпшээрел чокка чедери чооруглуг. Харын-даа заповедникче оор езу-биле киришкеш кылдыр барым-даалаар. Эки тура-биле совет чуртка каттыжыксаар хөңнү чок бөлүк кашпалчыларны Хакасияның иштинче Улуг-Хемнеп салы-биле чедиргеш, амы-тынын үскени дыңнаваан боор сен аа? Чаа-Хөл, Улуг-Хем далай халавынга алыскаш, хонаш-турлаг чок апарганын харын көрүп тур сен, дунмам. Чер дугайында хоойлуң Тывада бөгүнде-даа кыжырынчыын — дээш, чугаазын өскерти каапты.

Сесерлигден Кара-Хаакче көжүп келгенин, Бег-Хемнің (Би-Хем дээр ол) улуг назылыг-даа, аныяк-чалыы-даа кижиге ээ-хайралыын чижектер-биле шын-зыктырды.

— Чаа-Хөлден Тывада сурагылыг эрлер үнген. Сен ол дугайын билбезин аргажок. Олар Монгуш уктуг полковник Сувак, Давааштай (Товариштай), Сат Бора-Хопуй. Үрбүннүң экер оглу Бора-Хопуй, дөзевилей алырга, куш ышкаш ужар, курт ышкаш үттээр — тудунгур-кавынгыр. Деңней алырга, делегейде сурагылыг Брюс Ли-ле. Чөөн чүктүң хол-бут-биле месилдежип демисежириниң бир онзагайы Брюс Ли дугайында ном-дептерлер, киновидеолар эндерик. Бора-Хопуй дугайында чүү-даа чок. Тыва болгаш өске-даа кожа-хөлбээ девискээрлерниң архивтерин чиндиер болза, оон дугайында бижимелдер черле турар ужурулуг.

Өрт, далай халавы, заповедник болу берген хонаш-турлаглар, аң-мең одарынын дугайында төөгү документилери ол-бо архивтерде чыдар, октаттынмас ужурулуг — деп, кырган ирей меңээ тайылбырлады.

Улуг-ла кижиге — «дириг төөгү»-биле маргыжар эвес, чүгле дыңнап алдым. Меңээ, ада-иези көшкүн малчын кижиге, «дириг төөгү»-биле чугаалажыры өөрүнчүг болду.

Кара-Хаак суур бичежек-даа болза, инек-саан-биле, бир өре-еге онааштыр алырга, республикада бай черлерниң бирээзи. Ол дээр, бирээде, бурунгу шагда ады Бег-Хем, бөгүнде Би-Хемниң ачызы. Дыл эртемниң доктору башкы Ш.Ч. Саттың бо хемниң дугайында чыып бижээн тоолчургу чугаазы солун-сеткүүлдерде шыгжаттынган. Ийде, Кара-Хаактың девискээриниң түмөн-бойдузунуң деңгизгүүрү барык камгалаттынган. Экизи көргөн, орус дылдыг чурттакчыларын ногаа-чимис өстүрери сууржааннар-га чагай салдарын хандырган. Үште, капиталга, долларларга халыыдаан иномаркаларгы эрлер «ийи буттук бөрүлерин» амдызында ук девискээрже ыдалавайн турар.

Серемчиде хорамча чок. Инек кадарар доктаамал бир өре-егени суурда быжыглаан. Ук бажының элээди оолдары школачы дыштанылгазында инектер кадарарын сонуургал-биле дыңнадым. Эртеден кезээ дүшкүже бүдүн хунну олар кадатка эрттирер. Кадат — тайга эдээ сериниң девискээр. Инек-саан эзлериниң санал турары-биле алырга, ээлчеглиг кадатты чорудары чөрүлдээлиг болгаш чаргы-чаалы.

Чүге? Меңээ тайылбырлааны мындыг. Бирээде, инек-саанның өреге санында мал кадарчызынга дузалажыры ыт чок. Коданчы езу-

луг тыва ыттың ээришкени кымның-чүнүң чоокшулап оларын тодарадыр. Ок-бижектиг оорлар, бөлүк бөрүлөр чоокшулап оор болза, эгезинде ээзин доп-дораан сагындырар, камгалаар, чаштынып чорааш, бөлүктүн баштыңының амы-тынын үзерин кызыдар, бодунуң изиг амызын коданчы ыт шуут херекке албас.

Ийде, инекти суурдан ырады сүргеш, барык 99,5 хире хуузу эм-таң одарга хүнзедир. Аңаа чедер орук узун. Кижиге ортумаа-биле хүнде 20 ажыг километр кылаш-таар харык-шинектиг. Оон узаарга, кадарчы туруптуп болур. Ынчангаш мунар аът албан негетинер. Өреге бүрүзүнде аът-хөл амдызында чок, моон сонгаар чылгыда, те-е-даа малдың бажы өзүп келиринге бүзүрелим бар. Ынчан өре-егелер арбан кылдыр катчып, мал-маган эдерип, одар-белчиер солуур. Моолда кожаларывыс калга-дөрбеттерниң кидис егери, көжер-дүжеринге эптиг өске-даа дериглери баштайгы удаада хереглеттинер. Суурда бажыңга уйнуктарын школага өөредир-биле кырган-ача, кырган-авалар артып калыр ирги бе? Ук бөлүкке бодуну кириксээр күзелим бар. Чогум чүс хуу хамаарыштылары болдунмас. Амы-хууда алырга, адыр буттук чаңгыс анайым-даа чок, ону өстүрүп-даа четтикпээн мен. Малчынның багай дузалакчызы деннелге мөлдүк-калдык туруптар харык-шинек чогуу бар. Сөөлгү каш чылдарын санавакса, ада-иемниң амыдырал-чуртталгазы хонаш-турлаглар-биле тудуш чоран. Олар чүс чыл бурунгаар төрүттүнгөн, эмнелгениң ажык-дүжүн барык херекке албас чораннар. Хүнү кээрге, чырык өртемчиден чарылган.

Мээң угаан-сарылымда, эт-сөөгүмде тода арткан школачы дыштанылгаларымда инек-бызаа, аът-хөл, шээр мал аразынга эр-тиргеним үелеримни чонга төөгүп берген болзумза аар!

Он хар чедер-четпес турган боор мен. Чавыдак аътка ужам бир катап хаварып калган. Паш хөөзүн авам хаварыкка чаап бээр, эртенде этинип калган ийик. Оон соонда-даа, бөгүнде-даа ужам хаварып чорбаанын дыңнаттым.

Чайлагга көже бергеш, кургаг инек-мыан отка хереглээр чүве ийин. Чүге дээр, өл ышк доораан кывар эвес. Чазаг болгаш күзегге кургаг хараган амыр-ла. Тараа хоорарыңа оон оду чидиг, чиңгетараа ынчангаш доораан быжар, соктааттыңгыр. Кыштагга кол одаар чүүл болза, хой кажаазының көржөңи. Абориген (чиңгине тыва) мал өдээниң эм шынарлыын аныямад дыңнааш, херекке албас чордум. Ол дээр, шинчилеттин-мээн, бөгүнгү салгалдың билбези

дуржулга.

2. «Боду билир...»

Чыдын чытпас, олут орбас бир кижиниң кылган күш-ажылын бо чылдың августа көөр аас-кежиктиг болдум. Оон бодунга ужура-жыксадым, балыктай берген болду. Хүн ийис, аңаа бир ужуражыр шак-үе черле келир. Күш-ажылдың ол хоочунунуң дугайында оон кожалары, чоок кыс хиндиктиглер и делгеренгейи-биле меңээ тайылбырлады.

— Эзирикпен Даргажыкович Оюн күзел-сагыжыңга чагыртты назынында келген. Бодун боду билир аан. Хары сес дугаар он чылдың бединде. Күш-ажылчы намдары бай: тудуг, чер, мал ажылының бүгү талаларыңа професионал. Бир кезек чылдарда бригада-даа удурткан. Чогум кол күш-ажылы — малчын. Кымдан, чүден-даа ол хостуг. Хүндүткел-биле бүргеткен — дидилер.

Кызыл хоорайның иштинге чүү-даа болу ээрге, хөк болбайн аан, колдуу эскербес мен. Кара-Хаакка көскү болгаш доораан илден. Ужуру мындыг. Кара-Хаак суурнуң бир каш бажыңнарының электри шугуму хеп-хенертен үзүлген. Дазылы ирик терек хатка уварга, электри чагызы база чыйылган, ында хере шөйген демир сывырындактар тос башкаланган. Кижиге болгаш мал-маганага, өршээ дадай, харын-даа айыыл-халап болбаан. Буу-хаа езу-биле бөлүк ажылдакчылар Кызылдан келгеш, электри шугумун катап тургускан. Ынчалза-даа үрелген херим, өске-даа бок-сак, албан эр кижилерниң күжү үнер ажылдар арткан. Сезон үезинде олар суурга кайын турар. Чүгле «бодун боду, мойнун бажы билир» Э.Д.Оюн ук үүлө-херекти катап эде чаартып каанын магададым. Бир эвес мен болза, шынын чугаалаайн, кайын күш чедер мен. Бир неделя негетинер болгай аан. Ус-шевер, бодунда дериг-херекселдерлиг Эзирикпен Даргажыкович чүгле чартык хүн дургузунда ол бүгүнү кыла шаапкан. Чаражын аар!

3. Онзагай

бүдүш-туруш

Акша-хөренги, бараан-сараан саарылгазы чурт иштинде, Тывада база калбарган. Бир эвес долларларлыг-ла болза, делегейни дескинип, оранны одуртуп болур. Кара-Хаакче эртежик бастырыпканын өөредиг болгаш хайгаарал болду. Хемниң көвүрүүн кешкеш, чорумалдар манаан бир каш чолаачыларга душтум. Анаа оор эвес, чаңыккан аайым-биле ол-бо кижиге-биле чугаалажып, аай-дедир бир кезек кылаштадым.

Бо удаада улуг назылыгларга, онза кичээңгейлиг, сагыш човаачал бир эр меңээ таварышты. Ол артын-ла мени чедип апты

эвеспе.

— Кырган-ачайны мурнуку олудунга олуртуп ал, улуг назылыглар черле эртежик, хүндүтке-лиң көргүс — дээш, мени аныяк чолаачы оолга шуут-ла быжыглар кагды.

Иштимде амыраарым хөлчөк. Чалгаа чазып, кабинага салган радиоприемникти ажыдып-хаап, оолак-биле хөөрешкиледим.

— Мени сеңээ эккелген эрниц эл-холдуун, кайывыска-даа өмөк-дузалыын. Германияның чурттакчызы ышкаш ылавылалдыг — дигеш, ам канчаар, каттыргылады. Чолаачым база каттыра аарак харыылады:

— Ой, шынап, Германияга шериг албанын эрттирген физрук башкым-дыр — дээш, чолаачы оон дугайында кезек хөөрегиледи:

— Башкымны Сергей Бүкүшевевич Ооржак дээр. Ол бөгүнде чүгле тренер болуп турар. Оон өөнүң ишти база бир язы. Уруглар садында. Эргелел, оюн-тоглаа дамчыштыр чаштарны өстүрүп турар. Хостуг хүрешке ынак бо башкыны, хууда бодалым-дыр ийин, кырган-ачай, суму чагыргазының даргазыңа сонгуп алып болза, корум-чурум экижиер, рынок экономиказының ырма сынчыг чамдык талалары, өршээ хайыракан, арыыр — деп, чолаачы оолак, меңээ солун болбайн канчаар, улуг философ шулүкчү Омар Хаям-биле дөмейлексенчин демдегледиди.

Мени сөөртүп чедирер оолду дыннааш, иштимде оон-биле маргыжыксадым. Бир эвес «төгери столга» болза, чула маргыжып болур харын. Алыс шыңче орук кажанда чаргы-чаалыг, маргыштыг.

— Башкывыс чымчак эвес болдур ийин. Хууда ажык-кончааже чүткүп халывас. Ажылдаар шактарын аныяктарга чайлап берген. Эки тура-биле «сандайын» хан төрелинге-даа чайлап бээр кижилер бо шагда ховар. Кожуун, республика маргылдааларыңа хөй-хөй оолдар, кыстарны Кара-Хаак школазынга белеткээр. Күш-культура, спорт маргылдааларыңа Кара-Хаак девискээри чааяттынган. Аңаа четкеш, ийи караанар-биле көөр силер — деп, оол чугаалады.

Амыдыралдың барык сезен хире хуузу, ол дугайын факт-барымдаа шыңзыдар, кижиниң бодундан дорт хамааржыр. Боолук моюнда борбак башты шың ажыглап көрээли, номчукчум. Ынчан чагай салым-чол кижиге бүрүзүн, суму санын ажык-олчага чедирер. Көскү чижек болза, С.Б. Ооржактың чалыы салгалга ажылдаар шактарын чайлап бергени, тренер ажылче шилчээни. Ол чорук башкыны бедик хүндүткелче көдүрүпкен.

Бадылдай НАРАДЫ.

Малчыннар съездинге хамаарыштыр

ТУРА-СОРУУН КӨДҮРГЕН

Бо чылдың август 15-16 хүннеринде Республика Хүнү болгаш чонун онзагай чараш байырлалы — Наадым бүдүүзүнде Тыва Республиканың бүгү мал ажыл-агыйының төлээлекчилериниң бириг съездизи (шуулганы) В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эртти, мен оон ажылынга киржир аас-кежиктиг болдум.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун көдээ ажыл-агыйны көдүрер дугайында ат салганы бир дугаар Чарлының херек кырында боттанышкыны

багай эвес чоруп турар-дыр деп, съездиниң ажылынга киришкеш, ынчаар үнеледим.

Илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол кылды. Ук илеткел ханы анализтиг, эчис сорулгалыг. Малчыннарның бир дугаар эрткен бо шуулганы ыраккы Тоюу кожуунуң ивжилеринин, Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының, чылгычыларнык болгаш өскелериниң-даа хей-аьдын, тура-соруун көдүргөн болгаш сагыш-сеткилин доюлдурган. Шуулганга санал бергеннер Тываның чаа Чазааның көдээ ажыл-агыйже угланган сагыш-салыш-

кынын аажок деткип, эң ылаңгыя-да мал, чер ажылын деңге хөгжүдерин чугула деп үнелээ. Малдың уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер, чулуктуг мал чемнерин бүдүрерин көвүдедирин, материалдыг бааза болгаш кадрлар-биле хандырылга дээш, өске-даа чугула айтырылганы шуулганың киржикчилери көдүргөн. Амгы үеде Тыва Республикада 45 хойжу мундан өрү хойну, оон иштинде Чөөн-Хемчик кожуунда оларнык 8-и малчыннар өстүрүп турары өөрүнчүг херек-тир. Мал ажылыны мунчуларының клубун тургузар, Тываның мал ажылының

ажылдакчыларының эвилелин тургузар болгаш Россияның Мал ажылының эвилелиниң кежигүнүнге кирерин чыйлганнар дугурушкан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун бир дугаар ат салганы «Тыва Республикага бириг ээлчегде көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери» Чарлы көдээниң чонунуң тура-соруун көдүргени илден. Ук Чарлыкты Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргалары амыдыралга боттандыраар, күсөдир хүлээлгелиг.

Малчыннарның бириг шуулганына киришкеш, мындыг чүүлдерни сүмелекседим: шуулганы эрттирер болгаш белеткээр тускай комиссияны баш бурунгау тургузар, ийде, бо улуг чышка мал ажылының ажылдакчыларының эвилелиниң Уставын хүлээп алган болза эки деп санаар мен. Бир-тээ, Малчыннарның 1-ги съездизи дээр чүве болганда, оон удуртур-баштаар органын сонгуур турган деп мээң хууда санал бодалым мындыг. Малчыннарның съездизиниң даргазыңа арга-дуржулгалыг, чыл санында бедик көргүзүлгелерлиг малчын кижини чүге сонгуп ал болбас боор, ады безин «Малчыннар съездизи» ышкажыл.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

• Чаа ном

«Төлгээ дүшпес чажыттар»

Мындыг аттыг чаа шүлүк ному бо чылын КУБ «Тываполиграфка» парлаттынган. Ооң автору — Лидия Хорагаевна Ооржак. Редакторнуң (А.А.Даржай) кыска аннотациясында ном авторнуң «баштайгы ному болурда, бышкан шүлүкчүнүң ному болуп турар» деп айткан. Бо бедик үнелелди номнуң ниити утка-шынары бүзүрелди-биле бадыткап турар. Бодумнуң номчукчу хуумда ону улуг сеткил ханыышкын-биле номчудум, аисторң тыва херэжээн шүлүкчүлериностиң одуруунга база бир солун авторнуң каттышканынга өөрдүм. Ынчангаш өөрүшкүмнү өске чогаалга сонургалдыглар-биле үлежип, чамдык эскериглеримни илередикседим.

Чыынды «Чалыи назын» деп шүлүк-биле эгелээн. Чалыи назынның утундурбазы — ында илереттинген кол бодал. Идеилиг утказы-биле ук темага бижиттинген өске шүлүктерден ылгалбаза-даа, шүлүктүң дылы, ында ажыглаттынган уран аргалар, символдар кичээнгеи хаара туда бээр.

Эмиг дилээн ээриик дег кенен, Эзер салбаан кулунчак дег хөөрем, Дүлгээзинниг чалыи үем ыраан, Дүдүскекте аржыыл чайып арткан... «Чыраа-Бажы шыгы-көгү», «Ааткыыш кавай — төрзэн черим», «Узун-хоюг» уяра-лы» деп шүлүктерде лириктиг маадырның бичии чажындан эштип, майкага байлаң шүүрөп ойнап өскен хемчигежи, андааштанып ойнаар шыгы, чашкы шааның сайзанаа, чайлаг черде ада-иезиниң өө, өдөкте девээлээн мал-маган, дыңнап өскени өпей ыры, игил үнү төрзэн черниң символдары бооп, ооң сеткилинде тудуш чоруур.

Ажы-төл темазы херээжен авторларның чогаалдарында кол черни ээлеп турар. Лидия Хорагаевна база ава кижичи болганда, ук теманы оюп эртпээн, ажы-төлге ынак-шылды, чоргааралды, олар дээш сагыш човаашкыны сиңирген «Уруумга», «Өдө-чара хостуг чаным» деп шүлүктерни бижээн. Ылаңгыя сөөлгү шүлүктүн утказы онза чараш болгаш ханы өөредиглиг. Ава кижээ ажы-төлүндөн артык үнелиг чүве чок. Ажы-төлү дээш ол кандыг-даа бергелерни ажып эртер, тура-соруун салбас. Иениң ынак-шылының ындыг күштүүн автор сеткилге дээштиг көргүскен:

Күсүк хуннүн көрүжүндөн чаржай берген Хүлүредир каткан сарыг бүрү чолу — Кара хөрзүн чемижи бооп хуула берген, Хары черже аъттаныпкан эжим сактып, Кым-даа баргаш, эеп келбээн оран эргип, Кыйгы четпес талыгырдан «аалчы» манап, Өйлеп-өйлеп сарынналып, чааскаанзырап, Өөдөжок, ылбыргайым кончуг апаар...

Ачазының хөрөктээжин кеде берген, «Ашак» болган оолдарым эрзиг көстүп, Келин кыс бооп өзүп келген эрге-чассыг Хеймер кызым хүлүмзүрүү чайыннаарга, Чуртталганың кемдигири утундурар, Чуду-кара бодалдарым хойдуга бээр...

Чыындыны номчул олурарга, ында кирген шүлүктерниң тематиказының колдуунда кыс кижиниң сеткил миннишкени-биле холбашканы база уян хөөнүү эскертинер. Социал утка-шынарлыг чогаалдар шуут чок эвес. Чижээ, «Сүнезинниң монологу», «Черликпей» деп шүлүктеринде автор амгы ниитилелдиң «аарыгларын» — арагалаар, кара тааклы тыртар, ажил кылбас чорукту, каржы, тоомча чок сеткилди буруу шаап көргүскен.

Чыындыда эң нептереңгей тема — ынак-шыл. Херек кырында амыдыралда дег, Л.Х.Ооржактың шүлүктеринде ынакшыл хөй янзылыг. Чамдык шүлүктерде («Эргелениг», «Хандыкшыл ырызы», «Кадай кижичи хөңнү» дээш оон-даа өске) ынакшылдың чаражы, дээдизи ажыттынган. Күжүрүм сээң хүлүмзүрүүн — күзелим-дир.

Хүргүл хөглүг карактарың — көрүнчүүм-дүр.

Адыш ишти хензиг чүрээң мээниң-дир, Алдагалдың, чединшиңниң база мээни... («Хандыкшыл ырызы»)

«Кударалым дыңнава сөн» деп шүлүкте лириктиг маадырның кол күзел, бодалы — «...өөрүшкүдөн, чүгле хөглүг аялгандан өңнүү сөңз кезээ мөңгө хайырлазын». Ол езулуг сеткилин ханызындан ынак кижиниң күзели. Ындыг күзел — ынакшылдың дээди күжү.

Чыындыда кирген ынакшыл дугайында шүлүктерниң өске бир бөлүү — аас-кежик чок, бүтпээн ынакшылдың, чарлыышкынның уярал-мунгаралын ажыдып сөглээн чогаалдар. Баштайгыларынга бодаарга, олар элзэн арбын. Чижээ, «Мунгак ыры», «Ховуга бодал», «Хөглүг улус адаарганчыг», «Баштак-карам утунмазын», «Кожалаңның ийи жуу», «Өскерлири», «Хөмүрерип өжер часкан чалыи чүрээм», «Ыгладым... Ырлады...», «Чаржаан баарның меңги дожу», «Келбезини билзимзе-даа», «Хары кижичи», «Чүрээм чааскаан өскүсүргей», «Деспес ыр» дээш, оон-даа өске. Оларның шуптузу дески, чараш бижиттинме-даа, аразында эки чогаалдар чок деп болбас. Улустуң кожамык ырларының аянын сагындырар «Хөглүг улус адаарганчыг», «Баштак-карам утунмазын», антitezага даянган «Көжээ дег бодум», «Ыгладым... Ырлады...» дээш чижектиг шүлүктерни бот-хуумда таарзындым. Аас-кежик чок ынакшылдан, чарлыышкындан уярап, чааскаан-зыраан сеткилди илередирде, автор тускай уран аргаларны, символиктиг чурумалдар болгаш овор-хевирлерни билдиги ажыглап турар. Чижээлээрге, дараазында шүлүкте автор антitezа аргазының ачызында мунгарал, чааскаанзыралдың сеткилин онза күштүг чуруп илереткен. Ол ышкаш ында таваржып турар «хөртүк хар эжинген көжээ дег» деп денелге ук утканы улам күштелдирген. База шүлүктүң чадаланчак одуруглар-биле бижиттингени аас-кежиктиң ала-чайгаар куттулуп турар өөрүшкүзү эвес, а уярап-мунгараан, чааскаанзыраан сеткилдиң тыртым, хаалчак байдалы дүгжүп, бир янзы аянны кирип турар.

Аяс турза-даа... Булут тыртып бүргээңиз. Айдың турза-даа... Дүмбей дүнү дүшкензиг. Көктүг чай турза-даа... Кышкы соок хаарганзыг... Хөнүп бербес салым-чол дээрбээнде Хөртүк хар эжинген көжээ дег, бодумнуң Хөөрээр харыы чок... Хөңнү хөөнзүргей... («Көжээ дег бодум»)

Кыс кижиниң сеткили тывызыксыг. Аас-кежик чок ынакшылдан, чарлыышкындан хөөнзүресе-даа, ооң хөңнүн дөмей-ле ынакшыл, аңаа бүзүрел, идегел, ооң манаашкыны каастап чоруур. «Думаалайлыг кыс дег хөңнүм», «Чавыт бажың сагасындан соок үрбес» деп шүлүктерниң кол утказын ынар

тодарадып болур.

Л.Х.Ооржактың шүлүктериниң тематиказы делгем. Чыындыда амыдырал дугайында шүлүктер база көсүк черни ээлеп турар. Авторнуң бо талазы-биле бодаашкын-түңнээшкени солун, чамдык таварылгаларда харын-даа философчу утка-шынарлыг. Чижээ, «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп шүлүүнде амыдыралдың дески эвес, ээр-дагыр оруктарлыг, эрзэн шокар болгаш эрбенниг талаларлыг болурун чараш болгаш тывызык элдээрткен:

...Төнчүзү чок дээрбекте Төлгээ дүшпес чажыттар...

Мындыг хевирлиг чижектер өске-даа чогаалдарда таваржып турар.

...Өрү чалаар, уjur идер — өршээл билбес

Өртемчейниң хоойлузун чүү деп чүү дээр...

(«Тамчык ораны»)

... Амыр-кадык, чүгээр чорда, долганып кээр —

Амыдырал хоойлузу база ындыг. («Одаг изии»)

Кижичи болгаш ооң салым-чолун, аажы-чаңын, ишти-хөңнүн ажыткан шүлүктер база номчукчунун кичээнгеи хаара тудуп турар. Оларда автор кижиниң нарын болгаш чажыт долу делегейин янзы-бүрү талаларындан көргүзүп турары үнелиг.

Эртенги хүн бүдер-бүтпес кежини манап, Эжен-Хаанның хайырлаанын четтирип каап, Кижичи күжүр хүнүнде-ле өөрүп-хөглеп, Хире шаанче эки-бактыг чурттап чоруур... («Эртенги хүн бүдер-бүтпес кежини манап...»)

Чөвүн сөглээш, чыжырадыр кончудуп боор, Чөпшээрэжи мегелепкеш,

мактадып боор, Чөптүг угаан делегейи тывызык ийин.

(«Тывызыксыг аажы-чаң») ...Кежим, эдьим оя дырбап, хирим чунуп,

Кезек када кылаң, арыг апарза-даа, Сагыжымда чамым мени өөнделетпес,

Чавана дег, мага-боттан адырылбас... («Каш хондур сургакчылааш, түрөп калган...»)

Аңгы-аңгы аажы-чаңнарың, сеткилдерниң үскүлежи амыдыралдың бир түрлүг шылгалдазы болурун автор «Ыым хүлүмзүрүү», «Кандыг кончуг берге хүннер тургулаар чоор...» дээш чижектиг шүлүктеринде элдээрткен. Колдуунда бот-хуунуң сеткилин сиңирген ышкаш сагындырза-даа, ук шүлүктерниң утка-шынарында солун чүүлдер чок эвес. Чижек кылдыр «Ыым хүлүмзүрүү» деп шүлүктү көрээлиңер.

Чүзүн-бүрүн чаңнап келир Чүдөрзэн дээр сагындырар адааргактар Аразында сүлчээ кылып, Ая салып эгелээрге, кирижелип,

Ылаткан хөңнүм оттуп, Ыым безин хүлүмзүрүүм апаар ийин.

«Кижичи чуртту кидирээштиг» дижир болгай, Хире-хире кичээнип каап чорза, дээр.

Шүлүк кыска, ыналза-даа ооң утказы канчаар-даа аажок делгем. Аңгы-аңгы аажы-чаңнар, сеткилдер болгаш оларның үскүлежишкени. Драматизм долу амыдырал болгаш демисел. Ону авторнуң ажыг-лааны символиктиг овор-хевирлерден («чүдөрзэн дээр», «ая», «кирижелир», «оттур», «ыым безин хүлүмзүрүү апаар») көрүп боор бис.

Л.Х.Ооржакты чечен сөстүң чажытарын, ооң-биле «ойнаарының» аргаларын биле берген шүлүкчү деп дидими-биле

чугаалап болур. Ону бадыткап болур чижектер чыындыда эвээш эвес. Каш одуруглардан көрээлиңер.

...Сайзанактап ойнап чораан өөрлерим Сай-ла чажын «мөңгүн салбак» каастап алды.

...Эдээм каастап маңнап чораан чассыгбайлар

Эктим ажып, күдээ, келин апардылар... («Сагыжымның хөлбең шыгы»)

...Шончалайлар амырлажып мөгейбишаан,

Чоога дургаар агын-көгүн баглай берди. Хая баары ыжык черде хек-даваннар

Каас-чараш хевис аргып эгеледи... («Анай-хаактар чулу») «Кадай кижичи хөңнү» деп шүлүкте ынак

кижичи-биле билишпейн барганынга саймаарап, хөлзээн кыс кижиниң сеткилин хөнекте хайырган шай-биле чүүлдештиргени онзагай, кымга-даа дөмейлешпес:

...Хөңзэмде шай мээң-биле деңге хөлзеп, Көстүп келген уунча харап, дывылап тур...

Нитизи-биле алырга, чыындыда кирген шүлүктерде янзы-бүрү уран аргаларны билдиги ажыглананың ачызында оларның эмоциялыг дээшти улуг. Дылы чончу, аас чогаалы-биле сырый холбаалыг. Бо бүгү

Л.Х.Ооржактың чединшикни. Ынчалзажок чыындыда уjur эдертип аянаштырган, идеилиг утказы чегей ийи-чаңгыс шүлүктерниң (чижээ, «Чединшен ай херелдери соңга өттүр...», «Хөмүрерип өжер часкан чалыи чүрээм», «Уйгу чок дүн човулаңы») таваржып турары хомуданчыг. Ниити

деңгели багай эвес-даа шүлүктерде чамдык одуругларны уjur эдертип аянаштырган таварылгалар бар (чижээ, «Кадай кижичи хөңнүнде» ийги строфаның баштайгы одуруглары). Ол ышкаш үжүк болгаш бижик частырыгларын эки шүүп көөрү күзенчиг турган.

База бир эскериг. «Төлгээ дүшпес чажыттарда» кирген шүлүктер тематиказы болгаш аян-хөңнү-биле өске херээжен шүлүкчүлерни, ылаңгыя С.Комбу биле М.Күжүгеттиң чогаалдарын сагындырып келгилээр. Бо чорук ынакшыл лирикасында онза илден. «Ыгладым... Ырлады...» деп шүлүктү чижеглээлиңер.

Кыйгырдым... Кыйбады... Кылыктанмадым.

Чаладым... Чалданды...

Саймааравадым.

Ыгладым... Ырлады... Ырмазырадым.

Сүрээддеп, суртеди — Шүүтсүне бердим.

Көгүп хөөрээрге, Хөңнүм чокталды.

Сагыжын чарлавайн, Чана бээр болза.

Ийи кижиниң аразында сеткил-хөңнүн таарышпаанын, ийи башка бооп артканын удурланышкык билишкениңер, символ-чурумалдар дузазы-биле илередири — херээжен авторларның шүлүктеринде чаа эвес чүүл. Устунде адаттынган шүлүкчүлер С.Комбу, М.Күжүгет база өскелер-даа чаңгыс эвес удаа бо арганы ажыглап, солун болгаш чараш шүлүктерни бижээн. Л.Х.Ооржактың ук дуржулгалыг шүлүкчүлерден хөйню өөренип ап турары чугаажок, ынчалзажок чижеглеттинген болгаш өске-даа шүлүктерниң тускайлаң аянны маргыш чок.

Түңнөп чугаалаарга, «Төлгээ дүшпес чажыттарның» ниити деңгели авторнуң чечен чогаалда бодунуң «оруну» тыва бергенин херечилеп турар. Чыындыга хамаарыштыр кылдыган кыска сайгарылгамны доозуп тура, авторга ам-даа чединшикни күзевишаан, номун садыг черлеринге кириерин дилээр ийик мен. Таварылга бооп номчаан мен ышкаш, ону сонургаар кижилер хөй болурунга бүзүрээр-дир мен.

Маргарита КУНГАА, ТГШИ-ниң эртем секретары.

болган. РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 286 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнген кем-херекти Павел Суван үүлгеткен.

Чедирген когаралын эгиткени, ажылдап турар черинден эки характеристиказы, кем-херек харысалгазынга бир дугаар онашканы дээш, кадының байдалын өөренип көргөш, Павел Суванни суд чиигелдени көргүскеш, саң-хөө айтырыглары шийтирилээр-биле холбашкан кадык камгалал албан чериниң удуртур эрге-дужаалынга ажылдаар эргезин бир чылда кааан.

Долаана ООРЖАК, Чаа-Хөл кожунуң прокурорунуң оралакчызы.

Кем-херек үүлгедии, ооң ялазы

Кем-херек үүлгедии, ооң ялазы

ЭМЧИНИҢ УДУРТУР ЭРГЕ-ДУЖААЛ ЭЭЛЭЭР ЭРГЕЗИН КАЗААН

Чаа-Хөл кожунуң суду кожун эмнелгезиниң кол эмчизин саң-хөө айтырыглары шийтирилээр-биле холбашкан кадык камгалал органның удуртур эрге-дужаалыга ажылдаар эргезин бир чыл хуусада кааан.

Кижиниң хоптак-чазыиының кызыгаары чок. Бо шынны Чаа-Хөл кожунуң прокуратура ажылдакчылары кожун эмнелгезинге ниити хыналда чорудуп тургаш, бадыткаан. Эмчиниң албан камгалал фондузунуң акшазын чүгле чурттакчы чонга эмчи дузазын чедиргени-биле холбашкан чарыгдалдарга үндүрери

кымга-даа билдингир. Чаа-Хөл кожунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Павел Суван фондуңуң акшазын бодунуң туразы-биле хуузуңда ажыгларын шийтирилээш, суд-таткан. 35 чыл ажыл стажтыг эмчи кол бухгалтерге фондуңуң акшазындан эмнелге албан чериниң ажылдакчыларының хуузуңда чаагайжыттынган бажыңнарынга чарыгдан

чылыг энергиязының өрезин төлээр кем-херек үүлгедиишкениң айтыышкыны берген. Даңзыда кол эмчи бодунуң, ооң оралакчызының, кол бухгалтерниң аттары кирген. Эмнелгениң удуртукчуларының коммунал ачы-дуза чедиргенине төлевири 50 муң рубль болган. Ол РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле эмчиниң албан камгалал фондузундан келген акша болган.

Прокуратура ажылдакчыларының эмнелгениң удуртукчузунуң үүлгедиинге хамаарыштыр тургускан «диагнозу» шын

СЕНТЯБРЬ 19-та

ЧУДУЛГЕВИС КАТАП
ТӨРҮТТҮНГЕН

Таптыг-ла 15 чыл бурунгаар, Мечи чылының Мечи айында, сентябрь 19-та амгы үеде Будда-Ыдыктыг Далай-Лама Башкывыс бурунгуларның эжелей ээлеп чораан Азия диптиң төвү, чүрээ Тывага айыс изин изээн.

Дээрги Башкы XIV Далай-Лама бүгү Тываның чонунга, оон аалчыларына өгбелеривистин өндүр өөредии будда Башкы дугайында эгээртинмес номун өргээни кижн бүрүзүнүн хей-аьдын көдүргөн, тыва чонга кайгамчык уттундурбас төөгү. Будданың өөредии дээрге, бүгү өртемчейде амыр-тайбыңның болгаш очалаңның алды оранында амылыгларның аас-кежиниң алдын үрезини.

Бурунгаар үзелдиг бурунгуларывыс хүнден хүнче амыдыралга боттандырып, салгалдан салгал дамчыыр ужурлуг ук алдын үрезини Ыдыктыг Далай-Лама Башкывыс бүгүдөгө хайырлаан.

Он беш чыл бурунгаар Далай-Лама Башкывыс бүгү тыва чонга өргүл номчуп турда, мээң билгеним «Төөгү шагдан төвүттөр биле тывалар төрөл чоннар чораан. Силерге бериптер хире алдын-мөңгүн белектер албайн чор мен. Алдын-мөңгүнден артык үнелиг Будда өөредии Силер бүгүдөгө дамчыдып, йөрээл, айыс өргүдүм. Будда Башкывыстың беш эге сагылдазын бүгүдөгө хайырлап, шаңнап, харысалгамны онаадым (мегелевези, оорланмазы, амылыглар амызы үспези, эр, кыс улус аразына соора чорук бүдүрбези, угаан-медерел хораннары — арага амзавазы, таакпы, наркотиктер амыдыралга ажыглавазы). Тываның чону дээш каяа-даа, кажан-даа, кандыг-даа байдалдарда номчуп чоруур мен. А Силер төвүт чоннуң Кыдаттын дарлалындан хосталгазы дээш номчуп, бодап чорунар» дээн билгилери мээң сеткил-чүрээмде бөгүндө дег арткан.

Бо хүннерде Ыдыктыг аалчыларывыс төвүт башкылар биле Тываның чонун чүгле чүдүлгевис Ыдыктыг Башкычызы XIV Далай-Лама Башкывыс дуңзаа дег тудуштуруп чоруурунга өөрүвес аргажок.

Сентябрь 19 Тываның чонунга улуг байырлал болган.

Тензин Цунтим,
тыва хелиң.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАГА ТУРАСКААТКАН ЁЗУЛАЛ

2007 чылдың ноябрьда Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның узун назылаарына тураскааткан, соңгу Индияның Дхарамсаллада Ыдыктыг Башкының резиденциязынга болур «Теншук» деп езулалга таварыштыр улуг шажын мөргүлдери Калмыкияга август төнчүзүндө, Тывага сентябрьның эгезинде эртер. Бо улуг мөргүлдү эрттирерин Калмыкияның Дээди ламазы Тэло Ринпоче саналдап эгелээн. Ринпоче Далай-Ламадан: «Бо өртемчейге Силерниң ам-даа үр турарыңарны дилээр чөпшээрелден хайырлап көрүңер» — деп, Ыдыктыг Башкының бодундан езулалды эрттирерин дилеп алган.

Улуг ажылды чорудары биле Тэло Ринпоче июнь айда Бурятияга, Моолга база Тывага чоруп, ол чурттарның шажын удуртукчуларының деткимчезин алган. Тываның Камбы-ламазы Джампел Лодой Тэло Ринпочениң саналын изи биле деткип: «Ринпочениң саналын улуг өөрүшкү биле хүлээп ап база деткип тур бис, чүге дизе Ыдыктыг Далай-Лама дээрге бистиң Үндезин Башкывыс-тыр» — дээн. Бурятияның буддистериниң «Ламрим» ниитилелиниң удуртукчузу Чойджоржи Будаев мынча дээн: «Бистиң шажынывыс Башкызы Далай-Ламаның узун назылаарына тураскааткан езулалына киржири дээрге тускай чүүл-дүр. Бо улуг болушкунга бизнесменнер, политиктер болгаш культура ажылдакчыларының киржири мени өөртүп тур. Бурят культураны Ыдыктыг Далай-Ламага бараалгадыры дээрге ховар чүүл-дүр».

Ыдыктыг Далай-Ламаның узун назылаарына тураскааткан езулалга Калмыкия биле Тывага Гьюдмед (Гьюме) хүрээзиниң ламалары Эмчи Бурганының мандалазын (ордузун) элезинден тудар болгаш, тускай Тантра (чажыт билег) езулалдарын чорудар. Тэло Ринпочениң чугаазы биле алырга, Эмчи Бурганының мандалазын Ыдыктыг Далай-Ламаның узун назылаарына тураскаадып тударының кол-ла чылдагааны — Далай-Лама узун назылазын деп тейлеп тургаш, кижн бүрүзү бодунга эки буянның үүлени чыып алыры болур.

Кижн дириг чорааш, чаа кижилер биле таныжып, оларның сагыш хөөнүн дыңнап, амыдыралының солун болгаш берге оруктарын дыңнап, оон бодунга кандыг-бир түңнелди үндүрүп, бодунга чепсек кылдыр хумагаллап алыры дээрге кижиниң улуг аас-кежин, чаялгазы. Ынчангаш Тывадан бөлүк чүдүкчүлөр биле Индияның Дхарамсала хоорайга чедип, Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкывыстың өөредии шингээдил ап чоруур, ону сагып чоруур, чаңгыс аай көрүштүг, күзел-бодалдыг, чугаа сөзүнүн утка-шынары чоок болурга, сагыш-сеткилге тааланчыг боор чораан.

Мен Индияга чорааш, онзагайлап көргеним бир чүүл бар. Ол — чүдүкчү тибет чон-дур. Ыдыктыг XIV Далай-Лама Тензин Гьятсо Башкының чыл санында болуп турар өөредилгелеринге харлыг, меңгилиг, мөңгө доштуг Гималай дагларны ажыр чадап чедип келген, Тибет чуртунда артып калган чон. Ыдыктыг башкызынга ужуражып, оон идегелдиг чылыг-чымчак сөстөрүн, ханы угаанчыг, амыды-

ралчы, бурунгаар көрүштүг бодалдарын, чугаа-соодун дыңнап алгаш, аңаа чалгынналып, амыдыралына кандыг-бир чаагай чүүлдү чедип алырынга улуг сорук-күзелин боттандырып илередир ындыг аас-кежиктиг чон болган.

Тибет чонну көөрге, тыва чон биле дыка демей. Эң ылаңгыяда көдээде чурттап чоруур, бөдүүн малчын, ажылчын кижилер биле дөмей. Шала пөрүксүмээр, бодун өрү көрдүнмес, кончуг хүндүлээчел чон болду. Кижилер биле мендилежирде, чугаалажырда дыка чылыг-чымчак шырайлыг, үргүлчү хүлүмзүрүп, каттырып орга чугаалажыр. Кижини мурнай мендилексээр, оруун чайлап бериксээр, олудун чайлап бериксээр, аажок хүндүлээчел.

БУДДИСТ АЯН-ЧОРУКЧУНУҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН

Тибет дыл билер эвес мен, Индияда өөренип турар тыва хуурактарның дузазы биле мен тибет өгбүлениң кежигүннери биле, оларның эң улуг 86 харлыг кырганачазы биле, өөнүң ишти база 80 хар чедип чоруур херээжен кижн биле, оларның уруглары Даваа, Сонам олар биле харылзажып, чугаалажыр аас-кежиктиг болдум. «Индияга каш чыл чурттадынар, чүге бээр чедип келгениңер ол?» — деп сонуургап айтырдым. «Кадыг берге амыдырал-чуртталга бээр кээринге дузазын алыр бодал биле чедип келген бис. Бир эвес Далай-Лама башкы чуртунче чанып чоруур болза, база-ла башкывыс биле кады-ла төрээч чуртувусче чаныптар бис» — деп, тайылбырладылар. Өөредилгеге кээрге, боттарының бажыңына быжырган боова-боорзак, бисти биле кара олчаан быжырган төгерик далганнар, бисти биле демей кылдыр кылган ааржы, курут, быштак ап алгаш келир чорду. Оон аңгыда, чаа үениң печенье, чигир, конфеттерин база шай иштишаан, келген улустарга үлөп олурарлар. Ажын-чемин янзы-бүрү нацияларның, Европаның-даа, Американың-даа, Россияның-даа төлээлериниң өөредилгеге олурган кижн бүрүзүңе үлөп олурары кончуг солун болду. Ылап-ла савазының аксын чада туткаш сунуп бээр, дыка чылыг, чымчак хүлүмзүрүг биле сунарга, оон кижн ойталаар-даа аргажок.

Ында чурттап чоруур индий

чонга демейлээрге, тибет улустун хеп-сынын кеттингениниң чогулчалы аажок. Тускай аңгы майыктыг национал юбказы артында сыгыгларлыг, курлуг, делгем идиктерлиг, кылаштай бээрге, ол сыгыглары көстүп кээр. Ол-ла пөстүн өңү биле даарап каан чолдак хөрөктээштиг, узун моюндуруктуг чараш өңнүг хөйлөңнерлиг. Баштарын өрээш, ленталааш, салып алган боор. Алдын, мөңгүн сыгарларын өңнүг эртин даштар биле каастап каан боор. Өөредилгеге кээрге, эң-не чараш хептерин кедип алгаш кээр. Улуг хүндүткел биле бот-боттары мендилежир, далаш эвес аажы-чаңгы. Чеже-даа шажын-чүдүлгевис чаңгыс болза, ниитизи биле бодун туттунуп билери, сөс-домаа, аажы-чаңы, топтук деп чүвези каракка көскүзү биле ылгалып турар. Бистиң шала далаш чоруувус, амгы үениң байдалындан ынчап бардывыс ыйнаан, хоорайда чурттап чоруур болгаш ырак көдээде чурттап чоруур улустун аажы-чаңы ышкаш, ылгалдыг боор чорду. Чаңгыс-даа катап уруг-дарыын аттынып, кончуп турган ада-ие көрбедим. Уругларына аңаа-ла чагып чугаалаарга, олары дораан-на дыңнай

тургаш эрегезин тудуп алгаш дыка бодамчалыг, идегелдиг чалбарыыр. Бистер оон ужур-утказын сөөлүндө билип алган бис. Тибет чуртунун уунче көрүп, доктаай дүшкеш, карааның чажы бада берген тейлеп турганын көрдүвүс. Хостуг-шөлзэн чуртка чурттаары дег аас-кежик чок. Бистер, тывалар, хостуг-шөлзэн чуртувустун үнезин билбес-тир бис. Төрээч чуртунга ынак болуп, ону арыг-чаагай эдилээр, оон ат-алдарын көдүрер, бот-боттарын камнажыр, чаңчылдарын сагыыр, культуразын камнаар, чоргаарлары байдалдарны тургузар болза, оон чонунун төрээч чурт мурунга бедик харысалгазы-дыр.

Ыдыктыг Далай-Лама башкывыстың лекцияларын дыңнаары биле 300 хире тибеттер чуртундан чадап кылаштажып келген. Холбуттары доңуп, үжээн, арыннары караргылап калган кандыг кижилерни чок дээр. «Бистиң Тибет чуртувусту кагбайн, бүгү кызагдашкыннары ажып эртип турар тибеттер» — деп, Далай-Лама башкы оларын улуг хүндүткел биле чугаалаар чорду.

Бистен аңгыда, Европа чурттарындан, Америкадан, Азиядан дыка хөй чүдүкчүлөр келгилээн. Чүгле Россиядан безин 300 ажыг кижн келген. Россиядан келген

хамык чүдүкчүлери Далай-Лама башкы бодунун резиденциязына хүлээп алган. Ынаар киргеш, магадап-даа ханмадывыс. Бүгү-ле чүве аайлашкан — сагыш-бодал, долгандыр турар бойдус. Ала-чайгаар-ла аңаа артып калыксаан келир.

«Мында үндезин орус сөөк кижилер бар-дыр. Силерниң үндезин шажыныңар христиан шажыны болгай. Ада-өгбелериниң чүдүп чорааны шажынына чүдүүр болзунарза, ол кончуг чогулчалыг» — деп, Далай-Лама чагып турду.

Ол чорааш чүгле Дхарамсала хоорайга эвес, Бодгайа, Наланда, Варанаси хоорайларга база экскурсиялап чордувус. Ол хоорайларда Лаос, Таиланд, Япония, Непал болгаш өске-даа чурттарың тудуп кааны дуганнары бар. Алдын Очур дээр башкы баштаан моол тудугжулар боттарының дуганын ында тудуп турар чорду. Россия база бодунун дуганын тудуп каар болза деп бодаар чордум.

Ада-өгбелеривистин чүдүп чорааны Будда бурганның өөредии ылап ханы билип алгаш, ону бодунун үзел-бодалының өзээ кылдыр тургузуп алгаш, амыдыралының корум-чурумунун дүрүмү болдуруп, ону сагып, боттандырап бодап чоруур улус хөй. Оларны моон соңгаар-даа янзы-бүрү күрүнелерге болуп эртер өөредилгелерге звилелдээр болза, чонувус угаан-бодал, мөзү-бүдүш талазы биле эки чүүлдерни шингээдил алыр дээринге идегээр-дир мен.

Алдын-кыс КОМБУ,
күш-ажылдың хоочуну.
Куран. Тес-Хем кожуун.
(Гонорарын солунга арттыра-рын диледим).

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының конкурс комиссиязы Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң кандидатураларын баш удур көөрү-биле Тыва Республиканың «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хөй-ниитиниң төлээлериниң дугайында» Хоойлунун 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хөй-ниитиниң төлээлерин беш вакансияга томуйлаарының чорудуунун эгелээниниң дугайын дыңнадып тур.

Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының составыга кандидатураларны күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларны, өөредилге черлериниң хоочуннар чөвүлелдери, хөй-ниитиниң каттыжышыкчылары, хамаатыларны чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдар (чыыштар) идип үндүрер.

Кандидаттарга хамаарышкан чогуур документиленни Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлаан хүнүнден эгелеп, календарылыг 30 хонук дургузунда кириер.

Адрес: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, кабинет 118, тел. 2-40-53.

2008 чылда «Тожунуң ДЭС» МКБ-ниң үндүр садып турар электри энергиязынга тарифтерни тургузарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ 2007 чылдың сентябрь 12 № 68

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязының тарифтеринге күрүне таарыштырылганының дугайында» №41 Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), РФ-тиң Чазааның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалыга (дараазындагы өскерилгелери-биле) дүүштүр база 2007 чылдың сентябрь 30-де Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң №1 шийтиринге үндөзүлөп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Тожунуң ДЭС» МКБ-ниң үндүр садып турар электри энергиязының таривин 2008 чылдың январь 1-ден күштүг кылдыр кириер болгаш тургузар;
-чурттакчы чонга-142 көп/кВт. шак (тускай үндүрүг чурумунга дүүштүр);
-бюджет болгаш өске-даа хереглекчилерге—220 көп/кВт.шак (тускай үндүрүг чурумунга дүүштүр).

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда тургускан тарифтер 2008 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. «Тожунуң ДЭС» МКБ бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу К.Б.САГААН-ООЛ.

Театр сезонунуң 72-ги байырлыг ажыдышыкчыны

Программада:

1. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң Тыва Республиканың 64 шилиндек эң шыырак мөгелери-биле

«КӨКТҮГДЕ — ХҮРЕШ, КӨЖЕГЕДЕ — ТЕАТР»

деп театржыткан оюн-көргүзүү.

Эгелээри 12.00 шакта.

Болур чери: «Хүреш» стадиону.

Өртээ: бичин улуска 50 рубль; улуг улуска 70 рубль.

2. Вячеслав Борисов «Үш хаван оолдары». Уругларга шин. Эгелээри 12.00 шакта. Билет өртээ 50 рубль.

3. Тыва Республиканың Культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады Владимир Ховалыгының графика-биле чураан ажылдарының делгелгези.

Болур чери: В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.

Эгелээри: 17.00 шакта.

4. Виктор Көк-оол «Хайыраан бот».

Шинни тыва профессионал артистерниң бирги башкызы, профессор **Иван Исполнев** 1944 чылда тургускан.

Катап тургускан режиссер— РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар.

Эгелээри: 18.00 шакта.

Өртээ: 100 рубль.

Сентябрь 30-де

5. Виктор Көк-оол «Хайыраан бот» («Кара биле Седип»). Тоолчургу чугаа.

Режиссеру РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустун артизи **Алексей Ооржак**.

Тургузукчу чурукчузу: РФ-тиң база ТР-ниң алдарлыг чурукчузу **Валерий Шульга**.

Эгелээри: 17.00 шакта.

Өртээ 100 рубль.

СЕНТЯБРЬ 26-да 15.00 шакта Ном үндүрер черниң редакциязынга чогаалчылар Ч.Куулар, Ш.Суваң эгелеп чоруур авторларга арга-сүмө кадар бирги кичээлди эрттирер. Күзелдиг кижилерни чалап тур бис.

Тываның ЧЭ-ниң баштаар чери, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн редакциязы.

Октябрь 1-ден пенсия өзер

Эрткен неделяның «Российская газета» (сентябрь 13, №202) солунун корреспондентилериниң дыңнадып турары-биле алырга, Күрүне Думазының депутаттары сентябрь 12-де «Россия Федерациязынга күш-ажыл пенсияларының дугайында» Федералдыг хоойлуга эдилгелерни кылган.

Эдилгелер дугайында чугаалажып турар үеде депутаттар хоойлунун бирги номчулганында-ла чаңгыс үнү берип, 411 депутат чүүлдүг деп бадылаан. Ынчангаш октябрь 1-ден эгелеп чуртун пенсиянерлери өскен пенсияны ап эгелээр. Хоойлуда көрдүнгени-биле күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ улгадыр. Назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ 1260 рубль болур. Пенсияның баазалыг кезээ 80 хар болгаш оон улуг назылыларга, 1-3 бөлүктүн инвалидтеринге, азыралын чидиргени дээш база өске-даа пенсия ап турарларга өзер.

Депутат В. Катренко («Чаңгыс демниг Россия» партиязы): «Нити-зи-биле пенсия 13 хуу өзүп турар. Бир эвес октябрь 1-ге чедир пенсияның ортумак хемчээли 1253, 68 рубль турган болза, октябрь 1-ден пенсия ортумаа-биле 166 рубльге улгадыр» деп айткан.

Октябрь 1-ден бүгү Россияда бир айда пенсия хандырылганынга 8 миллиард рубль чарыгдаттынар. Чыл төнчүзүнге чедир 3 айда 18,33 миллиард рубль херек болуп турар. Ол акша-түн «Россия Федерациязының пенсия фондузунуң 2007 чылда бюджетиниң дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнген.

Эрзин кожуунун хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери болгаш Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери, Ленин Ордениниң эдилекчизи, Эрзин кожуунун хереглекчилер ниитилелиниң хүндүлүг ажылдакчызы, совет кооперацияның тергини база хоочуну

Александр Дадаевич ШИРИННИ

мөчээни-биле холбаштыр чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

АРГА-АРЫГ АУКЦИОНУН ЭРТТИРЕР

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый агентилели аас-биле садыглашкынның хевиринге ажылгал ыяш белеткелениң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырар сорулга-биле, арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээлерин чарарынга эргени садып алыр талазы-биле аукционну 2007 чылдың октябрь 8-те 10 шакта дараазында адреске эрттирер: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 12а, арга-арыг ажил-агыйының директорунуң кабинетиди. Аукционга киржир чагыгларны 2007 чылдың сентябрь 20-ден октябрь 5-ке чедир хүлээп алыр. Өртекти өстүрериниң аразының хемчээли—аукционга садып турар чүүлдүн эге өртээниң 5 хуузундан эгелээр. Аукционнун протоколунга ат салган хүнүнден он ажил

хүнүнүн иштинде арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээзин албан чарар. Аукционга киржиринге аукционнун организаторунун моон адаанда айыттынганы таблицада агар санынче кириген лот бүрүзүнге баш удур төлээр түннү 2007 чылдың октябрь 5-те 17,00 шакка чедир кириген турары албан:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый агентилели

ИНН-1701041631, КПП-170101001, Р/С-4030281020000000002 ГРКЦ Национал банк ТР, Россияның банкызы Кызыл хоорай, БИК-049304001 «Телевириниң ады» эгеге «Арга-арыг аукционунга киржириниң баш удур телевири» деп албан айтыр. Аукцион дугайында немелде информацияны бо телефондан билип ап болур Силер (8 394/22) 31711.

Арга-арыг үнүштериниң кыска характеристиказы

Аукционнун №	Турар чери		Кварталдың №	Ажылгал ыяштың хемчээли		Породазы	Шөлү, га	Аукционнун эге өртээ рубль	Баш удур телевири рубль
	Арга-арыг ажил-агый	Лесничество		Шупту	Ооң иш.				
1.	Шагаан-Арыг	Ак-Туруг	88/1	196	120	Лц	1,0	42799,53	4280
2.	Балгазын	Балгазын	226/7,8	235	110	С	7,0	43819,18	4381,9
3.	Балгазын	Кызыл-Арыг	9/8,9,11,13	185	171	Лц	5,9	56643,16	5664,3
4.	Балгазын	Балгазын	212/1,2,4,5 218/1,2,3,4,5	1579	726	С	111,5	162158,21	16215,8
5.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/12	198	165	Лц,Е	3,3	49011,78	4901,2

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы —

2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, улуттук килдистер — 2-17-09, 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8676. Чагыг 116.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит»,

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүзээн.

Хережилдин дугаары — ПИ № 16-0610. Индекс 11630, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.